

Чорне сальто

Дмитро Ткач

ЧОРНЕ САЛЬТО

ЧАСТИНА ПЕРША

Це буде розповідь про Юру Любченка і його друзів.

Юра Любченко зараз повітряний гімнаст. Його прізвище пишуть на барвистих афішах великими літерами, щоб зразу впадало у вічі, бо він — артист високого класу.

Юра — вже юнак. Стрункий, з красивими тугими м'язами, з розкішним чорним — аж вилискує — чубом і великими карими очима.

Тоді ж Юра був десятирічним хлопчиком, худеньким, вертлявим, спритним на всілякі вигадки.

Діти циркових артистів не вчаться довго в одній школі. Сьогодні циркова група виступає у Полтаві — вони вчаться в полтавських школах. Згодом цирк переїхав до Вінниці, і діти стають учнями вінницьких шкіл. Здавалося б, це неодмінно має позначитись на успішності. Але Юра був не з тих. У кожній новій школі він радував учителів: знав багато більше, ніж належало за програмою.

Щодня, приготувавши уроки, Юра біг на арену — тренуватися. Підкидав і ловив блискучі булави, ходив по натягнутій дротині, вольтижував на конях і навіть пробував себе в повітряних польотах.

Але поки що найбільше Юра займався партерною гімнастикою — вона гармонійно розвиває все тіло, робить людину красивою і спритною.

Юра вже навіть виступав перед глядачами з такими ж, як і сам, юними артистами. Хлоп'ята виконували номер, який здавна зветься "ікарійськими іграми". Протягом десяти хвилин вони, веселі і грайливі, як бісенята, робили "піраміди", літали над килимом, перекидалися на арені, викликаючи захоплення глядачів та збираючи цілком заслужені гарячі оплески.

І, хоч усі хлопчики в однакових костюмчиках були дуже схожі між собою, хоч, здавалося б, у калейдоскопі стрибків, "пірамід", подвійних і потрійних сальто важко було помітити, хто працює краще, хто гірше, все ж глядачі виділяли з-поміж усіх Юру. Він, ніби легкий гумовий м'ячик, качався по барвистому килиму, літав у повітрі — здавалось, хлопчик грається своїм тілом без будь-яких зусиль.

Юрині батьки — це були відомі повітряні гімнасти Любчен-ки — в цей час сиділи в залі серед глядачів і щасливими очима стежили за сином.

— Валю,— звернувся Сергій Любченко до своєї дружини,— ми виховаємо Юрочку великим артистом.

— Він уже артист,— посміхалась Юрина мама.

— Е, ні,— невдоволено заперечував батько,— рано ти його в артисти записуєш... І, взагалі, менше хвали його у вічі, бо ще зіпсуєш хлопця. Хай ніколи не забуває, що справжнім артистом його зробить тільки тривала й важка робота.

І вони йшли за лаштунки, щоб поговорити з сином про те, як він виступав. Що виходило в нього добре, а що — невдало.

2

Мав Юра в цирку друга, наїзника Петю Янчука.

...Якось Юра йшов за лаштунками коридором. Праворуч тяг-лися двері, що вели до гримувалень артистів. За тими дверима завжди лунали голоси. Але цього разу було тихо: вихідний день. Артисти розбрелися по місту хто з чим. Тільки у стайні пирхали коні Владислава Янчука — він керував групою наїзників — та часом долинав стукіт копит об дерев'яний настил.

Зненацька за дверима стайні почулося якесь невиразне шарудіння. Ніби хтось вовтузився, кректав. Далі Юра цілком ясно вловив тонкий короткий виляск шамбер'єра (довгий батіг, яким користуються циркові дресирувальники), удар і двоїстий, ніби він виривався із двох горлянок водночас,— голос Владислава Янчука:

— Ах ти ж, мокриця! То ти ще й перечити смієш!

І знову — різкий посвист та удар батога.

Юра здивувався. Мокриця?.. Ні, такої коняки у Янчука не було. Були Красень, Ікар, Блискавка, Юпітер, а Мокриці не було. То кого ж він б'є? І на кого кричить?

І раптом Юра почув уривчастий, приглушений плач і схлипування. Дослухався, тамуючи схвильоване биття серця.

Сумніву не було: хтось плакав, стримуючись, але тяжко, надривно.

Юра, не роздумуючи, наліг плечем на двері, з гуркотом відчинив їх.

В кутку на купі сіна, зігнувшись, сидів наїзник Петя. Затуливши обличчя руками, він зацькованим звірям дивився на свого батька. В переляканих, повних сліз очах — ненависть. А над ним заніс довгого, складеного удвоє батога Владислав Янчук — високий, товстий. Мабуть, він саме намірявся ще раз ударити Петю, рот його був перекошений від люті, хижо стирчали два верхні зуби, схожі на ікла звіра.

Блимнувши на Юру вицвілими очима, Янчук опустив руку і загрозово ступив до дверей.

— Тобі чого треба?

Юра мимоволі позадкував. Але тут же сміливо глянув прямо в білі Янчукові очі.

— Навіщо Петю б'єте?

— А тобі що?.. Чого ти пхаєш свого носа, куди тебе не просять?.. Ану, згинь! Швидко!..

— Не згину. І Петю бити не дам.

Владислав Янчук, як курка, схилив голову набік, звузив очі і здивовано запитав:

— Як же це ти не даси, скажи на милість?

— Кричатиму. Людей покличу. Або вдарю вас чим-небудь,— не задумуючись, сказав Юра.

Він стояв навпроти високого, череватого Янчука, як мишеня навпроти гори. Щоки

у нього зблідли.

Петя сидів принішклий і мовчазний. Він уже не плакав, навіть не схлипував, а тільки дивився на обох нерухожими, схожими на достиглий терен у росі очима.

А Владислав Янчук, може, вперше в житті, не знав, що йому робити. Він нервово пожував нижню губу, придавив Юру до землі важким поглядом, потім повернув голову на товстій червоній шиї до Петі і горлонув:

— А Юпітера краще почисть, крокодиле!

Хряпнувши дверима, він швидко пішов до своєї гримувальної.

Якийсь час у стайні було тихо. Тільки пирхали та хрумтіли сіно гладкі, годовані коні. Вони повертали до хлопців свої красиві голови, дивилися на них розумними фіолетовими очима.

Тишу порушив Юра.

— За що тебе батько б'є?

— А він і не батько мені зовсім,— озвався Петя, тручи рукою плече. Видно, батіг залишив у нього на спині дошкульний слід.

— А хто ж?..— здивувався Юра.

Хоч обох їх він уперше побачив лише тоді, як прийшов у пересувний цирк "Шапіто", але вже звик думати, що Петя — син керівника групи наїзників Янчука. Вони й живуть удвох. І разом часто бувають. Тому Юра ще раз запитав:

— Ким же він тобі доводиться?

— Дядько він мені,— пояснив Петя, витираючи кулаком сльози на очах та худеньких щоках.— Батька у мене давно немає, помер. А мати кліттевою на шахті працює... Нас багато, дітей, аж п'ятеро. Ось дядько і вмовив мою матір, щоб вона йому мене віддала. Казав: "На артиста вивчу", а тепер б'є, коли ніхто не бачить. Він усіх ненавидить. І мене — теж... всяк обзиває... А я його Кротом дражню. Тільки він не знає цього. А коли б дізнався, то вбив би. Бачив, які в нього зуби? Як у крота! — Петя зловтішно посміхнувся.

— А зараз за що бив?

— За Юпітера. Кінь молодий, норовистий. А Кріт хотів, щоб я його швидко і гарно почистив. А як ти його почистиш, коли до нього й не підступитися.

Юпітер, зачувши своє ім'я, повернув голову, зупинив довгий погляд на Петі, потів — на Юрі, тихенько заіржав і труснув густою та довгою гривовою вогнистого кольору.

— Та хіба ж його загнuzдати не можна? — обурено запитав Юра.

— Кого, Юпітера?..

— Та ні. Твого Крота. Мене ніхто ніколи не б'є. Ні татко, ні мама...

— А ти в який клас ходиш?

— У четвертий... Давай удвох Юпітера почистимо.

— Гляди, він кусається! — застережливо став між конем і Юрою Петя.— Кріт його б'є, через те він і кусається.

— А ми його не битимем, він і не вкусить.

Хлопці обережно підійшли до коня, почали гладити його круту гарячу шию та

розчісувати хвилясту гриву, ласкаво і лагідно примовляючи:

— Юпітер, Юпітер. Ну, стій же, дурненький. Ми не будемо тебе бити. Ми тебе тільки почистимо. Ти станеш ще красивіший. Ну, стій же сумирненько, стій.

Юпітер спершу підозріло косив на них блискучим, настороженим оком, здригався чутливою ніжною шкірою, а потім потроху заспокоївся, почав мирно хрумтіти сіном і навіть заіржав задоволено, неначе по-дружньому засміявся до хлопців.

3

Того ж дня Юра розказав батькам, що Владислав Янчук б'є Петю. Це швидко стало відомо всьому колективу цирку.

Директор зібрав загальні збори.

Діти, звичайно, на зборах не були і не знали, про що там ішлося. Але після цього Владислав Янчук став мовчазний і похмурий, як темна осіння хмара. Він не називав Петю образливими прізвиськами, не бив його, але Петя бачив, що в своєму рідному дядькові знайшов собі лютого ворога.

Зате у нього з'явився добрий, сердечний друг — Юра.

У хвилини одвертих розмов Петя скаржився Юрі:

— Тут приборкали Крота. Але ж не завжди ми будемо разом. Незабаром роз'їдемося, ти — туди, я — сюди, і тоді він знову знущатиметься наді мною. Ще дужче знущатиметься.

— А ти не бійся,— втішав його Юра,— люди скрізь за тебе заступляться. Ти тільки не мовчи! — І скрушно зітхав: — Ех, і надало ж тобі з таким зв'язатися. Маєш ти собі дядька, нічого сказати!..

4

Цирк виступав у селі Лісному.

Село невеличке, загублене серед мережива річечок, серед лісів і перелісків. Але глядачів повно. Ніколи ще сюди не приїздив цирк, тому і зібралися всі, хто міг, малі й дорослі.

А прибув сюди цирк завдяки наполяганням Юриного батька. Він не раз казав:

— Нас повинні бачити не тільки у великих містах. Нам треба виступати на заводах, у колгоспах, а особливо — у віддалених селах. Тим людям немає часу, щоб їздити до міста на всілякі видовища. Ми мусимо самі до них поїхати.

Дехто з артистів вважав Юриного татка диваком, а його затію — химерою, і неохоче їхав у село. Найдужче заперечував проти поїздки Владислав Янчук. Кричав, що він — не балаганщик, що йому потрібні справжні глядачі, які розуміються на мистецтві, але не міг не скоритись волі всього колективу, і поїхав...

Так само, як і в місті, поставили шапіто. Розклеїли афіші.

Була неділя, йшла ранкова вистава.

Перед початком вистави виявилось, що місць не вистачає. І тоді Сергій Любченко дозволив заходити без квитків. Нехай кожен, хто хоче, дивиться виставу. Цирк від

цього нічого не втратить, а для людей — і користь, і веселий відпочинок.

Отож зала була набита людьми, як засік зерном. Випалені на сонці хустки і кашкети дорослих. Чубаті голови хлопчаків і дівчаток. Засмагли, аж темно-коричневі обличчя. Облуплені носи і — розширені, блискучі, переповнені цікавістю очі.

Артисти ще ніколи не бачили таких вдячних глядачів. Вони голосно, дружно й нестримно сміялися з веселих витівок клоуна, а кожен новий номер супроводжували захопленими вигуками.

Почавши свою красиву гру блискучими барвистими булавами ще за лаштунками, першими вибігли на арену два жонглери. Здавалось, що ті великі блискучі груші були прив'язані до їхніх рук невидимими нитками. Булави злітали вгору одна за одною і всі разом, крутилися у повітрі, падали, на якусь мить торкалися рук і ніг артистів і знову літали над їхніми головами. Потім літали в повітрі блискучі обручі, тарілки, м'ячі.

До жонглерів приєднався клоун у широких картатих штаних і з кумедною шапочною на голові. Він смішно падав, збитий з ніг великим гумовив м'ячем. Потім плакав так, що сльози дзюр-чали з очей двома довгими цівками. Намагався заважати жонглерам. Але вони разом з ним жонглювали ще красивіше і спритніше.

Юра і Петя стояли за завісою з золотавими китицями і хвилювалися : скоро й їм виступати.

А тим часом на натягнутій дротині з'явилися канатоходці. Юнак і дівчина. Він — з довгою бамбуковою жердиною. Вона — з великим барвистим віялом, граціозна і легка, як метелик. Ні, ніколи не бачили такого дива глядачі з цього далекого села! Де ж таки видано, щоб людина танцювала на тоненькій дротині гопак і польку, щоб лежала нерухомо й не падала, щоб переверталася в повітрі і знову ставала ногами на дріт!..

Але артисти приготували глядачам новий сюрприз, ще більш захоплюючий, ще ефектніший.

По легкій вірьовчаній драбинці швидко подерлись, ні, не подерлись, а просто-таки побігли повітряні гімнасти Сергій та Валентина Любченки. Обое в легких блакитних трико, що виграють рясними блискітками, ніби живими зірочками, обое молоді, вродливі і спритні, вони наче прилетіли з зовсім іншого світу, щоб зачарувати людей неймовірними, майже фантастичними трюками.

Оркестр грає то бадьорі, то тихі, мрійні мелодії. Очі глядачів спрямовані, вгору, під високий купол цирку. А двоє людей безстрашно крутяться на сріблястих знаряддях, перелітають з трапеції на трапецію, завмирають у красивих і ризикованих позах.

Петя пішов готуватись до виступу. Юра лишився біля лаштунків сам. Але це й добре. Ніхто не заважає йому стежити за батьком і матір'ю.

Юра бачить, що зараз не тільки він, а сотні людей захоплено стежать за складними, відчайдушними трюками його батьків, милуються красою їхнього тіла, грою їхніх м'язів. А мама!..

Як легко й красиво пливе вона в повітрі. А за нею прозорими крилами тріпочуть кінці довгого білого шарфа. Здається, то двоє птахів літають і граються в повітрі і ніколи не припинять свого чудового льоту!..

"І нехай... нехай!.." — думає Юра, і його губи тремтять у посмішці. Хай дивляться всі оці люди на його татка і маму.

Он сидить уже немолода жінка в білій хустинці в синій горошок. Вона побожно склала руки на грудях, звела догори очі і так завмерла, боячись поворухнутись. Біля неї — чоловік з розлогою білою бородою. Цей, навпаки, не може спокійно всидіти на місці. Він то робить якісь непевні рухи руками, то якусь хвилю невідривно дивиться вгору, то розгублено поведе очима навколо себе, ніби запитає: "А чи правда оце все, що нам тут показують? Чи це не омана?.."

На гальорці здебільшого діти, такі ж, як і Юра, старші і менші за нього. Хлоп'ята і дівчата верещать від задоволення, штовхають одне одного, показують пальцями і тільки й чути, як вигукують :

— Ну, ти диви!

— Ох, і здорово ж!

— Оце так диво!

Їм ніхто не забороняє вигукувати та галасувати, і це Юрі дуже подобається. Нехай! Адже, мабуть, не скоро їм знову доведеться побувати на цирковій виставі.

Юра так задивився на глядачів, що й не почув, коли оркестр перестав грати мелодійного вальса та перейшов на барабанний дріб. Цей дріб, спершу тихий, а далі все гучніший і гучніший, завжди породжував у круглому цирковому приміщенні атмосферу чогось незвичайного, тривожного і навіть таємничого. Глядачі й зовсім завмерли, зацікавили на своїх місцях. Навіть малеча на гальорці й та присмирніла так, що можна було почути найтихіший шепіт.

Цей барабанний дріб завжди по-своєму впливав і на Юру. Хто-хто, а він добре знав, що ним супроводжується останній, найефектніший трюк. Ще не було випадку, щоб трюк закінчився нещасливо, але щоразу, коли татко і мама виконували його, Юрі холонуло і завмирало серце. Чесно кажучи, він навіть хотів би, щоб вони не виконували цього трюку, але на що тільки артист не йде заради ось цієї тривожної і солодкої хвилини!..

Барабанний дріб ущух. Пригасло світло. Тільки один прожектор вихоплює з темряви двох спортсменів під високим куполом. Вони раптом чомусь виявилися не в блакитному одязі, в якому були досі, а в білому. Юра знає, що то — штучно створена химерна гра світла, розрахована на посилення ефекту.

Ще якась мить. Ще — короткий дріб барабана. Раптова тиша. Коротке і чітке "Ап"! І жіноче тіло майнуло в повітрі...

Одразу ж на повну силу оркестр заграє урочистий, переможний марш. Спалахнули всі прожектори, заливши яскравим сліпучим світлом приміщення цирку. А в цьому світлі, розкинувши руки, ніби крила, вигнувши струнке, витончене тіло, посміхаючись, просто на глядачів, як фантастична птиця, летіла Юрина мама, артистка Валентина Любченко.

В залі всі разом ойкнули з ляку і несподіванки. Дехто навіть інстинктивно відсахнувся назад. Але за кілька метрів від арени жінка-птиця раптово припинила свій

літ донизу і з тією ж привітною спокійною посмішкою та з дивовижною легкістю полетіла на тонкому тросі по колу, вітаючи глядачів граціозним помахом руки.

І тоді вибухнув справжній грім оплесків, що злився з радісними вигуками та бравурними звуками оркестру.

А Сергій і Валентина Любченки вже стоять на килимі, піднімають руки догори, ніби хочуть обняти всіх оцих людей, які не зводять з них своїх зачудованих очей.

Не встигли глядачі заспокоїтись від попереднього номера, не прохолонули ще їхні долоні від оплесків, як на арену вибігли красені-рисаки, несучи на своїх широких спинах весело-галасливих, повних нестримної енергії наїзників.

Янчук з шамбер'єром — посеред манежу. На ньому — довгий чорний сюртук з білими лацканами, добре напрасовані чорні штани з білими лампасами. З нагрудної кишені стирчить велика біла квітка. Янчук знає, що в цьому вбранні майже не помітно його велетенського живота. Він навіть виглядає стрункішим і значно молодшим, ніж є насправді.

Як постріл ляснув шамбер'єр у руках Владислава Янчука. Коні рвонули ще дужче, помчали швидким галопом понад червоним бар'єром. Попереду — біла в сірих яблуках Блискавка. Досвідчена коняка, що знає кожен рух і кожен звук свого хазяїна. За нею — руда, з ледь вловимим червонястим відтінком Веселка. Далі — чорний, ніби вороняче крило, з широким крупом Ікар. А позаду всіх високий, тонконогий, з розумними, як у людини, очима Юпітер.

Юпітер дістався Петі. Останнім часом Владислав Янчук тренував хлопця саме на цьому коні, норовистому і неслухняному.

І знову захопленню глядачів немає меж. На чому, на чому, а на конях селяни добре розуміються! Тому похвали адресують не тільки артистам, але й коням. Ще б пак! Досі люди, які сидять у рядах, бачили коней тільки в роботі — біля плуга чи борони. Але їм ще ніколи не доводилось бачити, щоб кінь, звичайний собі кінь, був таким умілим і так слухався людину. Це не коні, а справжні змії, про яких тільки в казках розповідається!

Петя, як і всі наїзники-акробати, на повному алюрі робив стойки на широкій спині коня, крутив сальто-мортале, клубочком скочувався на манеж, ризикуючи потрапити під копита, і знову вилітав на розгорячілу спину Юпітера. Кінь, незважаючи на виляски шамбер'єра, уже двічі забирав ліворуч, намагаючись вийти на середину. Петя почував його найменший хибний рух, і це сковувало його самого, змушувало бути весь час насторожі.

Добре знав уже Юпітера і Юра, і дивувався, що Янчук випустив його на манеж, а в стайні залишив натренованого Красеня.

А Янчук, ніби навмисне, дратував, лякав тварину, раз у раз голосно ляскаючи шамбер'єром перед її очима та вигукуючи: "Пішов! Пішов!.."

Було видно, що Юпітер дедалі дужче злився, прямих вухами, сердито хропів тонкими ніздрями і косив на свого хазяїна гарячим, налитим кров'ю лютим оком. Здавалось, він ладен був кинутись на Янчука, розчавити його на місці. Але Петя час від часу обзивався до коня коротким ласкавим словом і стримував його.

Та все ж після чергового батога, яким Янчук ніби розпанахував повітря, Юпітер раптом круто повернув ліворуч і вибіг на середину манежу; Владислав Янчук відскочив убік.

А Петя, втративши рівновагу, скотився зі спини коня. Він міг упасти й сторч головою, скрутити собі в'язи, поламати ноги, руки. Юра це ясно бачив. Бачили це й інші артисти, які стежили за виступом. І лише завдяки винятковій спритності, Петі вдалося вчасно згорнутися в клубочок, впасти на плечі, на спину і покотитися по м'якій тирсі.

За одну мить він уже був на ногах, цілий і неушкоджений. Тільки зблідле обличчя та злякані очі свідчили про те, що йому довелося пережити.

"Постривай, клятий Кроте, ми тобі цього не подаруємо!.." — в думці нахвалявся Юра від себе й від Петі.

Виступу наїзників Юра не додивився. Він стояв за лаштунками в колі своїх партнерів по "ікарійських іграх" і чекав, коли про їхній вихід на арену оголосить ведучий.

5

Дивовижне почуття охоплює Юру завжди, коли йому доводиться виходити на арену. Якийсь холодок остраху на серці. Якась скороминуча невпевненість у собі. Але тільки потрапить він під вогні прожекторів, побачить обличчя глядачів, зробить перший курбет чи перше сальто, як одразу ж все те зникає і приходить душевне піднесення, почуття власної сили.

Так було й цього разу. Ось у вічі вдарило яскраве світло, пролунала знайома мелодія вальсу, і Юра вже вільно, легко та спритно перекидається в повітрі, робить стойки на плечах і головах партнерів, перелітає з рук у руки. Він — найменший в акробатичній групі, і тому всі інші партнери граються ним, моа м'ячиком.

Номер виконано блискуче. Одна акробатична вправа блискавично змінюється іншою. Глядачі не встигають отямитися від зливи спортивних комбінацій.

Юра добре знає, чим все це закінчиться. Клоун піднесе йому і рожеву квітку і скаже, що це передали оті малята, які, мов горобці, почіплялися на гальорці. Юра виконає низку гімнастичих вправ ще й з тією квіткою, і тільки тоді вся група здійснить аключний, найскладніший, акордний свій номер. Розмова з клоуном та Юрин індивідуальний номер потрібні є тільки для того, щоб повеселити глядачів, а й щоб дати коротенький перепочинок акробатам перед останнім, найскладнішим трюком. Адже нелегко протягом десяти хвилин витримувати такий шалений темп роботи!.. ЧЮра жде клоуна. Але дивно: час минає, а він чомусь не г з'являється з-за лаштунків.

Якийсь незрозумілий і тривожний рух побіг по рядах.

Увага глядачів відвернута на щось інше...

В одному місці зали ще лунають ріденькі невпевнені оплески, а вже в іншому — люди нахиляються одне до одного, про щось перешіптуються. Обличчя у багатьох

занепокоєні й розгублені. Оркестранти перестали грати, диригент чомусь заспокоює їх обома руками, забувши про свою паличку. Що сталося?..

Але ось відхиляються половинки оксамитової завіси з золотистими китицями і з-за лаштунків виходить... ні, не ведучий і не клоун, а незнайомий чоловік у звичайному сільському одязі. У нього — засмагле на сонці і вітрах обличчя, довгі українські вуса.

Він піднімає руку, встановлює тишу і говорить: — Товариші!.. Тільки що радіо повідомило, що почалась війна. Німецькі фашисти, зламавши договір про ненапад, сю ніч перейшли наш кордон і почали наступ. Бомбили вже кілька наших міст... Тихіше, тихіше, товариші!... Без паніки!.. Вистава припиняється. Розходьтесь по домівках. Всім військовозобов'язаним негайно прибути до контори колгоспу!..

Він ще щось говорив, вигукував, але почути його було вже неможливо. Загрюкали, затріщали лавки, зчинився неймовірний галас, у якому нічого не можна було розібрати. Люди тиснулися до дверей, бігли на арену, тикались у всі щілини, шукаючи, де можна було б найшвидше вискочити із цирку.

Юра теж намагався протиснутись за лаштунки, але даремно. Ті ж самі люди, які тільки що аплодували йому і дивились на нього захопленими очима, тепер не звертали на нього ніякої уваги, штовхали його і кудись несли, підперши плечима та боками.

— Тату!.. Татку!..— закричав Юра, злякавшись.

Але якимось дивом у цьому безладному натовпі поруч з Юрою опинилась мама.

— Юрасику! — закричала вона не своїм голосом, обхопила його обома руками і притиснула до себе...

6

На вигоні, біля контори колгоспу — море людей. Чиясь воля, чиясь невидима рука сортує їх, як зерно: молодь — сюди, а літніх людей і дітей — сюди. У військовому одязі поки що тільки одиниці. А то все — у цивільному. Вони лаштуються в нерівні ряди і нечітко кудись крокують. Кажуть — до райвійськкомату.

Сергій Любченко зупинив голову колгоспу лише на якусь хвилину:

— А куди ж нам? Серед нас теж є військовозобов'язані.□Голова колгоспу вже не балакає, а хрипить надірваним від крику голосом:

— Про вас нічого не знаю. Добирайтесь до станції своїми машинами. А там, може, вам дадуть вагони. Хоч я не певен у цьому...

Владислав Янчук бігає від однієї групки артистів до іншої, нарікає на Юриного татка:

— А що, привіз? Закинув у глухе село?.. А тепер крутиться, не знає, що робити... Тікати, тікати треба швидше!..

Обличчя у нього біле, на щоках і на лобі — рясний піт. Ні Юра, ні Петя ще ніколи не бачили його таким розгубленим. Хвилюються всі. Розгубленість в очах у кожного, але щоб отак раптом скиснути!..

Юра, знайшовши вільну хвилину, шепнув Петі:

— Твій Кріт тремтить, як у пропасниці.

— Я втечу від нього,— каже Петя.— До матері втечу. Тепер цирк виступати не буде.

Петя справді радіє: нарешті він позбудеться Кротової опіки. Ні, він більше ніколи не повернеться до цирку. Житиме з матір'ю, вивчиться на машиніста електровоза. Це, звісно, як війна закінчиться.

— Ти не думай,— говорить він Юрі.— Наші швидко розіб'ють фашистів!

Юра й сам твердо вірить, що швидко. Так завжди говорили і в школі, і дома.

Сергій Любченко наказав розбирати шапіто, пакуватись і добиратись до станції, щоб потім доїхати до Києва, до стаціонару. Якщо ж вагонів одержати не пощастить, то треба добиратись до місця своїм ходом.

Працювали всі — дорослі й малі. Хапливо, гарячково, так-сяк скидали в машини спортивне знаряддя, реквізит.

Вирушили після обіду. Янчукові коні вперше з дня їхнього народження виконували роль робочих коней: вони тягли вози з речами, які чомусь тепер не вміщалися в автомашинах. Тільки Юпітера запрягти не змогли, і він ішов за возами на короткій вуздечці.

Але коли виїхали за село, то переконались, що швидко рухатись неможливо. Назустріч вузькою курною дорогою ішли і йшли одягнуті в нову форму нескінченні колони солдат. Обабіч дороги дозрівали високі й густі жита та пшениці. По них теж брели піхотинці і вершники.

Кілька разів циркову групу зупиняли:

— Хто такі?..

— Чиї автомашини і коні?..

— Чому досі не мобілізовані?..

Але, перевіривши документи і пересвідчившись, що це — циркові артисти,— відпускали, радячи:

— Знайшли б ви собі кружний шлях, бо далі їхати буде ще важче.

Тоді Сергій Любченко сказав:

— Я сяду на Юпітера і спробую проскочити вперед. Може, поки підійдете всі, мені пощастить взяти вагони.

Юрі наказав:

— Тримайся мами. Допомагай, що треба.

Справді, дедалі просуватися вперед ставало важче. Уже набралось багато попутників, які теж прямували до станції. То були перші евакуйовані, що тікали подалі від прикордонної смуги в глиб країни. Вони їхали автомашинами, на підводах і йшли пішки, тягнучи за собою візки з вузлами та мішками.

На станцію прибули як уже смеркло.

Але тут важко було щось розібрати. Ешелони стояли паровозами на захід і паровозами на схід. Одні несподівано відходили, а на їхнє місце так само несподівано ставали інші. Станція гула і вирувала людом. Вона була зовсім темна, лише в двох-трьох віконцях блимало світло.

Сергій Любченко зустрів своїх нерадісною звісткою:

— Тут зі мною й балакати не хочуть... Чорт знає, що діється! Командирів багато, але ніхто нічого не вирішує!..

Нарешті десь опівночі вияснилось, що цирковій групі дають два товарні вагони. Їх причеплять до ешелону з якимись машинами. Ешелон ішов на захід. А тепер йому необхідно швидко повернути на схід.

Коней забирає військова частина, яка їде на фронт.

Почувши це, Янчук мало не луснув від люті й обурення:

— Як? Мої коні?! Та я скільки праці в них уклав!.. І взагалі, що ж я робитиму без них?..

— Те, що всі! — вкрай роздратований, кричав Юрин батько.— Всі на фронт підемо!

— Який фронт?..— Янчук тіпався, безладно розмахував руками, шкірився, мов божевільний: —Ми ж — артисти! Ми — на особливому становищі!

— Про це потім,— намагався вгамувати його Сергій Люб-ченко.— А зараз — дорога кожна хвилина.

Ледве встигли так-сяк вкинути речі у вагони, як справді підійшов паровозик і поставив їх "у хвіст" ешелонові.

Але раптом тривожними, короткими і довгими гудками заголосила вся станція. Пролунали вигуки:

— Повітряна тривога!.. Повітряна тривога!..

Це було щось нове не тільки для Юри та Петі, але й для дорослих. Що за повітряна тривога?.. Якщо навіть у повітрі з'явилися ворожі літаки, то що вони зроблять? Адже станція, як і вся земля навколо, окутана густою нічною темрявою!

Юра і Петя саме несли ящик із своїм реквізитом, коли почули ледве вловиме гудіння. Воно наростало, густішало. Хлопці поставили ящик на землю й задерли голови.

І раптом сталося таке, чого їм ще ніколи в житті не доводилося бачити. В небі спалахнули яскраво-білі вогні і зависли, гойдаючись, як маятники, на маленьких білих парашутиках. Ї тут же завилася бомба.

Її не було видно, але здавалось, що вона вгвинчується у повітря, у твоє серце, у твій мозок...

Ще якась мить — і наче тисячі громів і блискавиць одразу вдарили в землю. Хлопці впали як підкошені, інстинктивно прикрили голови руками.

— Біжімо! — закричав Юра, отямившись.— Біжімо до вагонів, до наших!..

Але не встиг він докінчити фразу, як новий потужний вибух придавив друзів до землі. І хтось зовсім близько закричав надриваючись:

— Далі, далі, від станції!

Підняті з землі цим наказом, хлопці помчали що було сили геть. Упали в густому житі, заплутавшись ногами, і звідти, з ненадійної схованки, розширеними від жаху очима стежили за тим, що діється навколо.

А діялось таке, що і вві сні не наснилося б.

Одна бомба влучила прямо в приміщення станції. В повітря з оглушливим диким

свистом і виттям полетіло каміння, завертілись, спалахнувши вогнем, дерев'яні балки. Підскочило підтяте під самий корінь величезне дерево, мов живе, застрибало на одній своїй нозі-стовбурі і впало на землю, придавивши кількох людей, що саме пробігали мимо.

Юра згнітився в маленьку грудочку, заплющив очі. А коли знову розкрив їх, то побачив Юпітера. Кінь несамовито гарцював, шарахався туди й сюди, мов сліпий, і раптом упав, відкинувши голову на ноги.

— Юпітера вбило! — закричав Петя. Але зараз же увагу хлопців привернуло зовсім інше, значно вразливіше: — Стріляють! Літаки стріляють!..

Справді, тоді як два фашистських коршаки ще кидали бомби, інші два почали поливати землю трасуючими кулями. Траси були червоні, зелені, жовті, білі. Вони несли на землю каліцтво і смерть.

І знову — бомби... І знову — кулі...

Земля і повітря кипіли вогнем, здригались од вибухів, стогнали і вили, неначе все довкола корчилося від жахливого болю. Неможливо підвести голову, неможливо дивитись очима.

7

А потім літаки подалися кудись на захід і настала дивовижна, досі ніколи не чувана тиша. Це, власне, й не тиша, а якийсь одноманітний металевий вереск, що, немов гострими тоненькими свердельцями, в'їдається в барабанні перетинки.

Та ось у цю тишу увірвалися крики й зойки поранених, і дуже знайомий Юрі та Петі голос істерично вигукував:

— Нас відрізано!.. Німці висадили повітряний десант!..

— Юро, та це ж — Кріт! — аж підскочив Петя і почав смикати свого друга за одяг. Той ніяк не міг прийти до тями від баченого й пережитого.

— Еге ж, це він, він... — бурмотів Юра.

— Біжімо швидше до нього. Це ж, мабуть, там усі наші...

Але бігти було важко. Хлопці раз у раз то потрапляли в глибокі конусоподібні ями, вириті бомбами, то натикалися на безладні купи каміння і дерев, то зупинялися перед хаотично покрученими залізничними рейками: навіть не вірилось, що є на світі така сила, яка може отак, як тонкий дріт, поскручувати в дуги і петлі товсті сталеві рейки!

Несподівано в темряві Юра налетів на камінь, перечепився через нього і покотився у воронку майже сторч головою. Петя, не втримавшись, посунувся за ним. Йому обійшлося щасливо.

А Юра дуже розбив коліно. Він ледве звівся на ноги. Але тут же знову сів, застогнав від болю і заплакав.

Розгублений Петя підхопив його під руки, почав підіймати та вмовляти теж крізь сльози:

— Ну, хоч як-небудь... Хоч помаленьку, Юро... Там же нас ждуть, шукають... Клади руку на плече, тримайся за мене...

Але тільки-но хлопці вилізли з ями, як просто біля них ніби з землі виріс Владислав Янчук. Чуб у нього розкуйовджений. Сорочка розхристана, в темних плямах. Вона висмикнулася з штанів і висіла спереду на великому круглому животі, як фартух.

— Це справді ви?..— не повірив Янчук своїм очам, і в його голосі була непідробна радість.— Як ви тут опинилися?.. Чому не в ешелоні?..

— Ми тікали від бомб і куль,— пояснив Петя.— В житі лежали.

— Що ж мені тепер з вами робити, ховрашки? — сам себе запитав Янчук.

— Ходімо до поїзда, там татко і мама,— все ще схлипуючи і тримаючись рукою за розбите коліно, промовив Юра.

Владислав Янчук подивився на хлопців довгим поглядом примружених очей, помовчав трохи, щось обдумуючи, і раптом ошелешив їх повідомленням:

— А поїзда на станції давно немає. Пішов. Я вже був там, бачив. Який ешелон встиг вискочити з-під бомб, той втік. А який не встиг — тільки тріски залишилися... Нашого ешелону немає. Значить, утік...

— А може ж, він ще повернеться? — з надією в голосі запитав Юра.— Там же татко і мама...

Йому знову на очі навернулися сльози. Він ще навіть не міг собі уявити, як можна залишитись без татка й без мами і ян вони будуть без нього?

Янчук криво посміхнувся:

— Куди повернутись? Сюди?.. Чув же, що ешелон був з важливим вантажем. От його першим і випустили. Та й повертатись нікуди. Глянь, що від станції залишилось...

Юра і Петя глянули разом. Справді, стояли тільки зруйновані стіни від колишніх будівель, зяяли чорними прямокутниками колишні вікна, стирчали обчухрані стовбури дерев, а там, де раніше купчилися ешелони, тепер лежали купи брухту.

— То що ж нам робити? — не вгавав Юра.

— Була чутка, що ми — відрізані, якщо так, то...—Янчук не доказав і почав заправляти сорочку в штани. Потім обізвався знову: — Нікуди від мене не дівайтесь, бо загинете до біса. Тепер мене слухайте у всьому... Ходімо в найближче село, попросимося в когось переночувати. А там видно буде...

Хлопці не могли не скоритись. Вкрай налякані і пригнічені жахливими подіями, вони пішли вслід за Янчуком, міцно тримаючись за руки. Юра шкандибав і часто тер розбите коліно.

В селі їх справді пустили в хату, хоч і не одразу. Спершу розпитали: хто, звідки та як залишились?

Янчук охоче відповідав і все показував на хлопців:

— Не ради себе, ради дітей прошусь. Куди я з ними в глупу ніч?.. Та тепер же й ходити страшно...

Їм послали на підлозі ряднинку та дали на всіх одну ковдру, щоб укрились. Хлопчики спершу тихо перешіптувались, а потім втома таки зборола їх, і вони послули.

Чи думав Петя ще вранці того дня, що йому доведеться спати ось так, на чужій підлозі, в чужій незнайомій хаті, поруч з ненависним Кротом!.. Чи думав ще вранці того

дня Юра, що увечері загубить своїх батьків і так само, як і Петя, потрапить під опіку Владислава Янчука!..

А Янчук перевертався з боку на бік всім своїм важким тілом, тихо виходив у сіни покурити, знову лягав і знову перевертався.

8

Юра прокинувся раптово від густої безладної стрілянини.

Злякано скочив на ноги. На мить примарилось, що ночі й не було зовсім, і що він не спав, і що це триває той кривавий вечір з вибухами бомб, свистом куль і зойками поранених.

Разом з ним схопилися Петя і Владислав Янчук.

В кімнаті стояв присмерк, вікна були запнуті.

Господар тремтячою рукою відхилив запону. І те, що Юра побачив, злякало його не менше, ніж учорашній наліт ворожих бомбардувальників. Вулицею мчали німецькі мотоциклісти і стріляли з автоматів. По кому стріляли, навіщо? Важко було зрозуміти.

Господиня заголосила:

— Матінко моя-я, пресвятая богородице-е, що ж це тепер бу-у-де?..

Стара, зморшкувата і сива, вона підняла суху маленьку руку до лоба і почала хреститися у куток, хоч ікон там і не було.

Чоловік цитьнув на неї, і вона принишкла, затиснула губи рукою, зігнулась, зіщулилась і стала маленькою, як дитина.

Янчука судомило. Він витяг з кишені хусточку і витер з лоба та щік холодний піт.

— Отже, таки відрізали нас...— хрипко промовив він. Нижні повіки нервово тремтіли.

Стрілянина хутко вщухла. А потім стало чути тільки рокіт моторів та невиразну голосну розмову.

— Матінко моя, сюди ідуть! — сплеснула руками жінка. Обличчя в неї стало сіре, як земля.

— Ат!.. Тепер уже все одно: скигли не скигли, а німці у дворі,— розпачливо махнув рукою чоловік. Він зірвав з усіх вікон запони і пішов відчиняти двері.

Двоє німців увійшли в хату з гуркотом і криками. Вони були в касках, у жовто-зелених мундирах з блискучими ґудзиками, в темних штанах, заправлених у коричневі чоботи з коротенькими халявками. Обое тримали автомати перед собою.

— Вер зінд зі?.. Хто ти?..— звернувся один з них не до господаря хати, а до Янчука, може, тому, що той був молодший.

І тут Юра та Петя, як не були налякані появою німців, аж закам'яніли від подиву. Янчук заговорив по-німецьки!..

— Хо! — засміялися фашисти задоволено.— Пан знає німецьку мову!

— Знаю... знаю...— догідливо й принизливо белькотів Янчук.— Вивчав, спеціально вивчав... Я є артист цирку, Янчук. Я політикою не цікавився... Ці два хлопчики — теж артисти. Маленькі артисти... Ми є наїзники, акробати...

— Хо!.. Пан Яншук є акробат!.. Хлопшик акробат!.. Покажи акробат!..

— Зроби сальто, швидко,— повернувся Владислав Янчук до Юри.— Пан офіцер наказує...

Юра позадкував у куток і звідти, мов зацьковане звірятко, зиркав то на німців, то на Янчука великими очима.

— Роби, пацюго! — уже крикнув Янчук, боячись, що ось зараз за неслухняність кара впаде і на Юру, і на нього самого.

— Він не може робити сальто,— озвався Петя,— у нього розбите коліно. Ось гляньте...

Петя сам підкотив Юрину холошу і показав садно, що засохло кров'ю.

— Ти роби! — заревів Петі в обличчя Янчук, вишкіривши великі передні зуби.

Діватися було нікуди. Петя підійшов до стіни, щоб більше було вільного місця, зробив півсальто і ляскач. Вийшла коротенька, але ефектна спортивна комбінація.

— Го-го-го!..— заіржали фашисти від задоволення.— Корош акробат!.. Іще акробат!..

— Роби ще, дикобразе! — наказував Янчук.

Петя виконував не дуже складні номери, боячись, щоб німці не почали стріляти: фашисти були добре-таки напідпитку.

— Цвай хлопшик робить акробат!.. Обидва... цвай! — наказав п'яніший і, мабуть, старший чином.

— Робіть обидва,— повторив Владислав Янчук.— Коліно? Хіба тобі ніколи не доводилось працювати з розбитим коліном?.. Ану, швидко, крокодили!.. Давай, давай! — Він витяг Юру з кутка і, як цуценя, кинув посеред хати.

Юра заплакав. З тої хвилини, як у цирку оголосили, що почалась війна, він ніяк не міг прийти до тями, хоч би до якоїсь рівноваги. Йому здавалось, що все те, що відбувається,— якийсь страшний, химерний сон, і коли він, Юра, прокинеться, то все буде, як і раніше. Він опиниться біля татка і мами, які так його люблять, і всі разом вони знову тренуватимуться, виступатимуть у красивому цирку перед вдячними глядачами, а вран ці він радісно бігтиме в школу...

Але ж ні, це — не сон. Ось незнайомі озброєні люди змушують його з хворою ногою робити акробатичні вправи. А ось з ними за одне й Владислав Янчук, який чомусь одержав право знущатись над іншими і робити що завгодно.

— Давай! Давай! — аж пінився Янчук.— Бо я навчу тебе, як слухати!.. Витри сльози, чуєш? Алей! Ап!..

— Навіщо ви дитя мучите? — тихо озвалась господиня.□Досі вона мовчки стояла біля печі і скорботними очима стежила за тим, що відбувається в її хаті.

— Хлопці мої! — огризнувся Янчук.— Моя над ними влада, і вони повинні мене слухати!..

— А може, спробуємо, Юро? — шепнув Петя.— Давай спробуємо, бо ти ж бачиш.

Наче теплим легеньким вітерцем повіяло на Юру від тих співчутливих слів. Зараз він збере всі свої сили, зробить що-небудь. Аби тільки не накликати біду на Петю і на

себе.

— Спробуємо,— хитнув Юра головою.

Але, зробивши перший же курбет, хлопчик скрикнув від нестерпного болю і покотився по підлозі, тримаючись за ногу.

Жінка плакала, витираючи сльози кінчиком хустки. Її чоловік мовчки дивився перед себе суворими очима. А фашисти реготали, дивлячись, як Юра качається по підлозі з хворою ногою і стогне.

— Давай ти робить акробат! — старший німець ткнув Янчука пальцем у великий живіт.

Янчук сторопів, повів навколо себе розгубленими очима.

— Ти... Ти...— вимахував автоматом фашист.— Ду унд кнабен... хлопшик!

Переляканий Янчук втупився в німців благальними очима:

— Я не вмію. Так би мовити, комплекція... вік...— губи йому скривилися в болісну посмішку.— Я не акробат, я є керівник групи наїзників...

— Пан Яншук буде сьогодні акробат! — твердо промовив німець, переставши реготати.— Я хочу бачити пана Яншука акробатом. Ну, швидше! — крикнув він точнісінько так, як хвилину тому Янчук кричав на хлопців.

Владислав Янчук, тремтячи всім своїм опасистим тілом, став на коліна, потім на руки і підставив свою широку гладку спину Петі:

— Роби стойки... Роби що-небудь у мене на спині.

Петя зробив через Янчука півсальто, потім — сальто, потім постояв у нього на спині на руках.

Фашисти знову реготали, аж заходились.

— Пан Яншук хорош акробат... Сам, сам давай!

Янчук перекинувся через голову і сів, важко дихаючи та дивлячись на німців з тією ж самою благальною, болісною посмішкою.

Це було знущання. Це була тяжка наруга над людиною. Але Янчук зараз думав тільки про те, як би догодити сп'янілим від горілки і нероздільної влади прийдам.

Та цієї розваги їм виявилось замало. Водячи автоматами туди й сюди, німці вже в один голос ревіли:

— Всі робіть акробат! Всі! І ти... і ти...— показували вони на господаря та господиню.— Ну, швидко, швидко!

Господар навіть не поворухнувся. Він тільки підняв очі і рівним голосом промовив:

— Пане офіцер. Я — не штука. Я — стрілочник на залізниці і — вже старий чоловік. Глумитися над собою не дам.

— Що він говорить? — заверещав німець до Янчука.

— Він говорить, що старий уже, пане офіцер,— пояснив Янчук,— і що він не буде цього робити.

— Не хоче бути акробат?

Німець, хитнувшись, ступив до господаря і різко штовхнув його дулом автомата у груди.

— Робить акробат!

Чоловік поточився назад, притулився спиною до стіни, у нього засмикалась права щока.

— Пане офіцер,— сказав він,— я людина стара і хвора. Навіщо ви наді мною знущуєтесь?..

— На коліна, свиня!..— заревів німець, загрозливо ворущачи білками очей.

— Я ще ні перед ким не ставав на коліна...— почав було чоловік, але в цю мить пролунала коротка автоматна черга і він, повільно сунучись спиною по стіні, важко опустився на підлогу. Жінка скрикнула несамовито, впала поряд з своїм уже мертвим чоловіком.

Янчук невідомо для чого поповз рачки до столу, за яким сидів другий німець. Юра і Петя стояли мов неживі.

Фашисти пішли до порога. Старший сказав:

— Пан Янчук буде хазяїн циркова група.

— Слухаю, пане офіцер,— белькотів дерев'яним язиком Янчук, сидячи на підлозі.— Слухаю. Все буде, як накажете.

Здавалось, з переляку він зовсім втратив розум.

9

Фашисти пішли з села так само несподівано й швидко, як і увійшли до нього. Залишили після себе кількох забитих і поранених та комендатуру з комендантом і поліцаями.

Пішли вони далі на схід, в глиб нашої країни.

І тих двох німців, що знущалися над Юрою та Петею, теж не стало. Призначивши Владислава Янчука хазяїном неіснуючої циркової групи, вони зникли, як примара, разом з іншими.

Янчук не чекав, поки в цьому селі його застукає комендант, забрав Юру та Петю і втік.

Ого, останні події навчили його дечому!

Тепер він уже нізащо не лишиться сам, без хлопців. Сам він хто? Підозріла особа, яку можна затримати на кожному кроці і якій можна "пришити" і партизана, і що завгодно. А всі троє — вони артисти цирку, які добровільно залишились на окупованій території і, окрім арени, нічого й знати не хочуть.

Радянські війська відкочуються на схід, отже, втрачають силу з кожним днем і скоро будуть розбиті. А закута в броню німецька армія наступає. То чого ж йому, Янчукові, повертатися на схід? Навпаки, йому треба йти на захід. Все на захід і на захід. Може, навіть, у саму Німеччину. А там він уже влаштує своє життя міцно і назавжди.

І, нарешті, останнє. Хай ті два німці і поглумилися з нього (що візьмеш з п'яних!), та зате вони дали йому добру пораду — стати хазяїном циркової групи! І він, Владислав Янчук, стане ним, обов'язково стане! Поки що у нього в руках лише ці два хлопчиська.

Але й це добре для початку. А далі... Та що й казати, тепер він не залежатиме від якоїсь там профспілки, від дирекції, від громадської думки. Ні, тепер він буде сам собі хазяїн. Тут діє приватна ініціатива, і він виявить її на повну силу!

Так тішив себе Владислав Янчук райдужними думками і надіями. Йшов і вів хлопців далі на захід. Дорогою він, де тільки міг, збирав німецькі газети, читав хлопцям, що гітлерівські війська вже захопили Дніпропетровськ і Харків, показував хвалькуваті німецькі фотографії.

Стояла немилосердна спека. Сонце застряло в zenіті високого і ніби вицвілого неба. Дорога під ногами лежала курна й гаряча. Трава поникла, мов нежива. Не ворушилося жодне стебельце.

Всім трьом страшенно хотілося їсти. Вони так і втекли з села, не кинувши в рот і крихти хліба. А ще дужче їх катувала спрага. Хоч би ковточок води! Та де її візьмеш у цьому випаленому сонцем і пожежами війни степу?.. А села попереду не видно. Тільки марево гойдається і тане на видноколі. Мертва, пустельна лежить земля...

Нарешті щось забовваніло вдалині. Ще трохи зусиль, і стало видно, що то — дерева. А серед них і хати забіліли. Хлопці підбадьорились, пішли швидше. Не може ж бути, щоб тут вони не напилися досхочу та не дістали чогось поїсти!

А дужче за них підбадьорився Владислав Янчук. Заговорив до Юри і Петі:

— Тепер у всьому слухайте мене, якщо хочете бути живими та цілими. І що б я кому не казав, підтакуйте. Або краще мовчіть. Зватимете ви мене тепер: пан Янчук. Зрозуміли, підсвинки?

Хлопці одночасно звели на нього запитливі очі.

— Так то ж вас німці так звали,— сказав Юра,— а ми ж не німці.

— Якщо звали, значить так треба,— суворішим тоном пояснив Янчук.— Це вам не Радянська влада. Тут всі зовуть одне одного "паном". Зрозуміли, борсуки?

— Зрозуміли,— озвалися хлопці.

— Треба додавати "пане Янчук". Сказав уже вам раз! Бо доведеться нагадувати іншим способом!..

— Пане Янчук...— промимрив невиразно Петя, згадавши ті "способи", якими Кріт неодноразово користувався раніше.

А Юра промовчав. Він думав про те, що Кріт усе бреше і навмисне лякає їх, що ось, може, навіть у цьому селі трапиться щось таке, що їх повернуть назад, і тоді він знайде татка і маму, розкаже їм, як Кріт знущався над ним і Петею, як змушував називати себе "паном Янчуком".

"Пан Янчук... пан Янчук! — злою втіхою наповнювалося Юрине серце.— Не пан Янчук, а пан Кріт — ось хто ти такий!"

Йому навіть закортіло відстати трохи, щоб шепнути Петі, як він по-новому назвав Крота.

Але Янчук штовхнув Юру межи плечі:

— Не відставати! В селі відпочинемо, а потім, може, й виступимо. Щось заробимо. Чуєте, гультіпаки? Нам тепер багато грошей треба.

— Чуємо, пане Янчук,— за двох озвався Петя.

Юра знову промовчав. Але тепер уже Янчук ляснув його долонею по потилиці так, що Юра навіть спіткнувся.

— А ти теж чуєш?

— Чую, пане Янчук,— прошепотів Юра.

На очі йому навернулися сльози не так від болю, як від образи і свого безсилля. Ніхто ніколи раніше з ним так не повадився.

У селі на першій же вулиці їх зупинив поліцай — високий, огрядний, у синьому мундирі і з шаблею при боці. Рукава мундира були закороткі, і з них, як дві лопати, стирчали здоровенні, червоні, налиті кров'ю ручища. На них аж страшно було дивитись.

— Ану, стій! — підійшов він впритул до Янчука.

І хоч Янчук був теж не з миршавих, проти поліцая він виглядав мало не карликом.— Хто такі будете?

— Артисти ми...— аж надто вже квапливо пояснив Янчук.— Артисти цирку, пане поліцай. Якщо накажете, то й для панів німців виступимо. Ці хлоп'ята — дуже вправні акробати.

Поліцай подивився тупим поглядом на Янчука, на хлопців так, немовби не тільки не зрозумів, що йому сказано, але й не чув нічого, і важким басом запитав:

— Документи є?

— Ні, документів немає...— Янчук знову, як тоді до німців, болісно і благально посміхнувся, показавши два великі передні зуби.— Документи лишились там... у розбитому ешелоні. Нас розбомбило. Але ми не туди тікали, а сюди. Цілком, цілком добровільно. Добираємось до Німеччини.

Ці останні слова оживили тупий погляд поліцая. В його очах навіть пробилася якась думка.

— До Німеччини? За мною!

Товстий, як оберемок сіна, він посунувся серединою вулиці, не оглянувшись.

Тепер їх ішло четверо. Кроки гупали лунко, ніби у пустому коридорі. Юра дивувався: село, хати, садки, вулиця, але — ніде нікого. Наче тільки оце вони четверо і є живими створіннями на все село.

Але ось звідкись, ніби з невимірної висоти вицвілого неба, долинув глухий гомін, схожий на гудіння рою, який то наближається, то відлітає...

А невдовзі очам відкрився великий майдан. З одного боку його стояла стара дерев'яна церква з кількома посрібленими банями та позолоченими хрестами, а з другого — кам'яний будинок з високим ґанком, над яким звисав криваво-червоний прапор з чорною павукоподібною свастикою в білому кружалі.

— Куди ви нас ведете, пане поліцай? — тремтячим голосом озвався Янчук.

Не розмовляти! — пробасив той. Можна було сподіватись, що цим коротким наказом він і обмежить свою відповідь. Але, ступивши кілька кроків, він несподівано спокійним голосом додав: — Де ви хотіли, там і будете. В Німеччині.

— Але ж ми — добровільно...— кволо заперечив Янчук. Він уже, видно, зрозумів, що саме відбувається на майдані.

— Тим краще для вас.

Більше поліцай нічого не пояснив.

10

На майдані, біля комендатури, зібрали юнаків, дівчат і навіть підлітків, яких мобілізовано на роботу в Німеччину. Виявилося — оте, що віддалік було схоже на невиразне гудіння, це гіркий плач матерів, грубі окрики солдат і поліцаїв, стогони і ридання.

Важко було б розповідати про якогось одного хлопчика, що його силоміць одривали від матері і посилали в невідому країну на страждання, а може, й на смерть.

Важко було б розповідати й про одну матір, яка, може, востаннє обнімає свого сина і лле неvtішні сльози.

Це було загальне горе, невмолиме й жорстоке, як стихія, як смерть.

Майдан поділений надвоє. Ближче до церкви — величезний натовп уже літніх людей. Це — батьки і родичі тих, кого вивозили в Німеччину. А біля комендатури — ті, на кого чекала невідома і, звісно ж, нерадісна доля.

Поміж цими двома гуртами походжали німецькі солдати з автоматами на грудях і поліцаї з шаблями при боці. Коли який хлопчина намагався прорватися крізь ланцюг жовто-зелених і синіх мундирів до матері, щоб ще раз, може, востаннє, відчуті тепло її ласкавих рук, його хапали і, мов цуценя, відкидали назад.

На ґанку біля билець сидів чоловік у чорному цивільному костюмі і в чорному капелюсі, низько насунутому на лоба. Він ні в що не втручався, мовчки стежив за тим, що діється на майдані, і весь час димів сигаретою. Привертало увагу його обличчя, непомірно довге, як у коняки, і якесь мертве, закам'яніле, ніби машкара. Ніякого виразу на ньому!

Саме в той час, коли поліцай з трьома своїми полоненими підійшов до ґанку, з приміщення вийшли комендант і староста. Чоловік з конячим обличчям звівся з крісла і став трохи позо

заду коменданта. А староста розгорнув якийсь папір і голосно вигукнув:

— Слухайте наказ коменданта пана гауптмана фон Шранке!□Потім кашлянув у долоню, обвів грізним поглядом натовп, який швидко затих, і помахав великим товстим пальцем:

— І щоб мені ні мур-мур!

Далі він почав викрикувати слова наказу:

— Іменем великої німецької держави, за особистим розпорядженням нашого улюбленого фюрера, наказую: всіх юнаків і дівчат, віком від десяти років і більше, мобілізувати і послати в Німеччину для використання на роботах в залежності од віку і здібностей з метою допомоги в непереможному наступі наших доблесних військ. Роз'ясню батькам і родичам мобілізованих, що юнаків і дівчат, які підлягають цьому

наказові, чекає в Німеччині забезпечене, спокійне життя і вони матимуть право писати своїм рідним листи. Хай буде радістю для кожного, хто проводить свого сина чи дочку в Німеччину, бо цим він служить великій справі перемоги доблесної німецької армії. Але ті, хто чинитиме опір чи злісно ухилятиметься від виконання цього наказу, підлягають суворому покаранню аж до розстрілу!

Якийсь час було тихо. Останні слова наказу — про покарання і розстріл — приголомшили натовп. Але ось із самої гущі людей пролунало:

— А свого ти теж віддаєш у Німеччину, хриstopродавцю?

— Хто крикнув? — звівся навшпиньки староста, почервонівши всім лицем.— Виходь наперед!

Але наперед, до ґанку, до дітей, що стояли, збившись в одну купу, посунувся увесь багатоликий різношерстий натовп. Всі гуртом закричали, замахали кулаками і ціпками. Заголосили жінки.

— Хальт!.. Назад!.. Назад!..— пролунали різкі голоси. Люди зупиняли кулаками, прикладами автоматів, ефесами шабель. Затріщали автоматні черги. І тільки тоді люди відкотились. Виявилось, що стріляли вгору. Але перший порив згас.

Все це — і наказ коменданта, і крики та зойки людей, і сутичка — так налякало Юру та Петю, що вони забилися під ґанок і тільки мовчки зорили звідти, притиснувшись одне до одного.

Але найдужче їх вразило те, що Кріт чомусь опинився серед солдатів і поліцаїв, разом з ними штовхав людей у груди, відпихав старих чоловіків і жінок від ґанку.

Звісно ж, його не міг не помітити комендант. І він помітив. Запитав, ні до кого не звертаючись:

— Хто то є?

Одразу ж до нього підбіг велетень-поліцай:

— Це артист цирку, пане комендант. Каже, що втік від совецької влади. А з ним ще два хлопчики, теж циркачі. Накажете покликати?

Комендант схвально кивнув головою. А чоловік у чорному зацікавлено глянув на Янчука.

Та Янчук, почувши, що мова йде про нього, уже й сам наблизився до ґанку.

— Дозвольте звернутись, пане комендант,— заговорив він по-німецьки, чим привернув увагу чоловіка з конячим обличчям і немало налякав велетня-поліцая. — Я є артист цирку, який ніколи не був задоволений радянськими порядками. Мій батько походив з Австрії і мав власний цирк. Я його теж мав би, коли б не Радянська влада. Тому я всією душею вітаю прихід армії великого фюрера і готовий служити Німеччині всім своїм єством. Прощу дати мені змогу довести це...

Влесливе обличчя, запобігливий тон, а особливо німецька мова зробили своє. Очі коменданта пом'якшали, жорстокі губи зламались в ледь помітній посмішці.

— Гут,— сказав він і коротким кивком голови наказав Янчукові йти за ним у приміщення комендатури.

Туди ж пішов чоловік з конячим обличчям.

Про що вони там розмовляли, Юра і Петя, звісно, не могли знати. Але яке ж було їхнє здивування, коли згодом Кріт і чоловік з конячим обличчям з'явилися на ганку разом і розмовляли так, ніби були давно знайомі.

Кріт тримався пихато, навіть ніби незалежно. Він підійшов до хлопців і весело сказав:

— Ну-ну, не бійтесь. їдемо в саму Німеччину!.. Знаєте, хто цей чоловік у чорному костюмі. Пан Шредер. Він має свій цирк. І для нас місце в цирку знайшлося! Ого, ми тепер не так заживемо! Недаремно ми сюди йшли! Чуєте, поросята?

11

І ось хлопці вже у вагоні.

Вечори... світанки... ночі... дні... А поїзд мчить і мчить, вистукує колесами по нескінченних рейках.

Позаду, ніби в ясному сонячному тумані, барвиста арена, гомінка школа, трохи суворий і добрий татко, лагідна мама... А попереду... Попереду — невідома країна, пан Янчук і пан Шредер — весь у чорному, з конячою мордою... Попереду темний морок.

— А може, ще якось утечемо? — з надією в голосі ледве шепоче Юра на вухо своєму такому ж нещасному другові, як і він сам.

Але Петя безнадійно і сумно крутить головою.

— Тепер уже не втечеш. Кріт з нас очей не спускає.

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Юрі наснився сон.

Неначе йде він лісом, темним і холодним. Навколо — густий, колючий чагарник. А над ним — мов тисячі викривлених рук, переплелися гілки. Гілки не живі, а якісь змертвілі, закам'янілі. Листя на них чорне, ніби вилите з чавуну.

І від колючого чагарника, і від стовбурів дерев, і від того чавунного листя віє холодом.

У Юри покоцюбли руки. Він ледве переставляє важкі, знесилені ноги. Але вперто йде вперед. Він знає, що йому неодмінно треба вибратися з цієї холодної гущавини.

Деся попереду тремтить ледве вловимий промінчик сонця. Він то заховається, то знову з'явиться на якусь дуже коротеньку мить перед очима. Торкнеться теплом обличчя і зникне. Ніби грається з Юрою. Ніби манить його до себе...

Та скільки Юра не йде вперед, а той промінчик не ближчає. А вже й сил не вистачає. Уже Юра не йде, а повзе рачки. Ще трохи, і він зовсім знесиліє, впаде. І тоді ці мертві дерева заворушаться і навіки накриють його своїм густим чавунним листям.

Юра з останніх сил простягає руки до сонячного промінчика і кричить:

— Де ж ти?.. Я не впаду, я дійду до тебе!..

Він так крикнув, що луна покотилася по всьому лісі. І тоді густі кущі чагарника і

високі столітні дерева разом здригнулися, ожили і зашелестіли:

— Не губи промінчика з очей... не губи...

— Я не загублю! — кричить Юра і ще дужче рветься вперед. Тут промінчик почав довшати, розширятися і раптом упав на стежину, якої Юра досі й не помічав. Юра вбіг на ту стежину і пішов нею легко й швидко. І чим далі він ішов, тим ясніше ставало попереду, а в лісі теплішало.

Зненацька він почув голос своєї мами:

— Юро, де ж ти ходиш? Хіба ти не знаєш, що тобі час виходити на арену?

— Знаю,— відповідає Юра,— а тільки де ж ти? Чому я тебе не бачу, а лише чую?

— Ось я,— каже мама,— а ось і арена. Бачиш, яка красива? Ти на такій ще ніколи не виступав.

І справді, Юра бачить, що біля нього стоїть його мама в прозоро-голубому платті з червоними квітами у волоссі, така гарна, якою Юра ще ніколи її не бачив.

— Це ті квіти, що тобі татко на іменини подарував? — питає Юра.

— Еге ж, ті,— відповідає мама.— Хочеш, я тобі подарую одну квітку. І ти зараз будеш з нею виступати...

— А хіба це неправда, мамо, що війна, що нас розлучили і що наді мною знущалися?

— Ні, неправда, синочку. То тобі, мабуть, таке наснилося. Оя глянь, яку для тебе арену приготували...

Юра дивиться туди, куди показує мама. Такої арени він, справді, ніколи не бачив. Під ногами лежить величезний зелений килим, освітлений не прожекторами, а десятками сонць. Та то й не килим зовсім, а чудова лісова галявина, завітчана барвистими квітами і оточена з усіх боків лісом.

— Я літати буду, мамо,— говорить Юра,— ось так, по колу, над ареною, понад деревами.

— А хіба ти вмієш? То ж тільки птиці літають,— сміється мама.

— І я, як птиця,— каже їй Юра.— Ось глянь...

Він одштовхується від землі, махає руками і легко-легко летить у повітрі. Мама сміється, аплодує йому своїми маленькими, красивими руками і каже:

— Досить, досить, мій хлопчику!

Але Юра летить і летить. То нижче опуститься, то ширше розставить руки і піднімається вище. І так йому легко, так радісно, як ще ніколи не було...

"Тепер я вже можу прокидатися,— думає уві сні Юра,— уже мені мама сказала, що і німці, і бомби — то все мені тільки наснилося, а в житті нічого цього не було й немає..."

І Юра справді прокидається, розплющує очі.

Він лежить на спині, повільно водить очима і... нічого не розуміє.

Де ж мама?

Де зелена галявина, залита сонячними прожекторами?

Чому перед очима низенька стеля з електролампочкою без абажура?

Звідки взялося маленьке віконце, запнуте ряднинкою?..

"Ага! — раптом рвучко зводиться на лікоть Юра.— Та це ж я — в Німеччині! Це ж я — в пересувному цирковому вагончику, що його відвели під житло!.."

Юра остаточно прокидається і починає торсати маленьку фігурку, що лежить поряд, накрита з головою якимось дрантям.

— Петю, Петю, прокинись.

Петя не хоче прокидатись. Він згортається в клубочок і знову лежить нерухомо. Після багатоденної тяжкої і виснажливої подорожі в товарному вагоні, після голодування він так охляв, що навіть вдень ходить, як сонний. Кріт тільки те й робить, що накидається на нього з лайкою та штурханами:

— Ей, ти, протоплазма! Довго ще ходитимеш, як сонна тютя! Працювати треба, працювати!.. Пан Шредер не для того нас взяв, щоб ми боки відлежували! Стривайте, я з вас зроблю польотчиків!

До Юри Янчук ставиться поблажливіше. Хоч покрикує, хоч і називає образливими словами, але не б'є. Мабуть, пам'ятає ту першу сутичку.

Але Юрі від цього не легше.

Ще поки йшов гарячим курним шляхом, поки їхав поїздом, плекав надію, що доля змилується над ним і поверне його назад, додому.

Але тепер, коли всі вони опинилися в Мейненгені, в цирку пана Шредера, остаточно переконався, що назад вороття немає, що він — лише маленьке беззахисне створіння, яке змушене скорятися чужій волі.

Власне, пан Шредер, отой німець з конячою мордою, як уже Юра дізнався, не керував безпосередньо цирком. Він був його шіасником. Так само, як був власником консервної фабрики, шкіряного заводу і великого аптекарського магазину.

А керував цирком Генріх Зайднер, невисокий на зріст, трохи кульгавий і майже завжди напідпитку.

Цей Генріх Зайднер викликав у Юри якесь двоїсте почуття. Коли він зрідка бував тверезий, то кричав на артистів. Але Юрі аавжди здавалося, що кричить він не сердито, а тільки тому, що до цього спонукає його обов'язок. П'яний він був кволий і благодушний. І тоді Юрі ставало жаль його. Чому? Юра й сам не ішав. Може, тому, що в нього довірливі, як у дитини, голубі і печальні очі. А може, тому, що про нього гарно говорить Марта.

Марта — це дванадцятирічна дівчинка, її ще раніше привіз пан Шредер з Чехословаччини. Вона теж колишня артистка Цирку. Але працює у пана Зайднера прибиральницею: змитає і мис підлогу в його окремому вагончику, поливає квіти у вазони х, які пан Зайднер дуже любить, і, коли він сидить, п'є та Сіоішерервно палить, носить йому сигарети. Більше нічого від мої він не вимагає.

При згадці про Марту на серці у Юри теплішає. У неї — ху-домьке біле личко і густе біляве волосся, яке нерівними пасмами спадає на лоб, на щоки і на худенькі плечі. Розмовляє вона :і Юрою і Петею по-своєму, по-чеськи, але виявилось, що багато сліп дуже схожі на українські та російські, і тому розмовляти і нею не тільки не важко, а навіть цікаво.

— Мені пощастило,— каже вона Юрії— Пан Зайднер не б'є мене. А он Юля Франтішек потрапила до м'ясника пана Ціммер-мана, то її хазяйка уже кілька разів так побила, що відливали подою. Юля каже, що вона ще ні разу не наїдалася досхочу.

— А як же вона туди потрапила? — питає Юра.

— А так, як і всі ми. Коли пан Шредер привіз нас сюди, то нас вибирали: "Мені — оцю...", "А мені — оцю..." Ми ж — дармові. От м'ясник її й вибрав, бо вона здоровіша від усіх нас була. А я — найхудіша. Пан Зайднер мене взяв. Мабуть, пожалів, що я така худа. Він добрий...

Марта розповідає все це з дитячою безпосередністю. А Юрі від тої розповіді стає страшно. Хіба ж можна, щоб людину вибирали, як крам у магазині?

Але ж і він сам, і Петя, виходить,— теж "дармові", теж маленькі раби.

Артистів Юра близько ще не знає. Бачив на арені фокусника. Але його навіть злякало побачене.

Фокусник показував голову якогось бородатого діда з лютим виразом обличчя. Ця голова гримасувала, хропіла не по-людськи, скаржилася, що в неї немає рук і вона не має змоги навіть почухатися. У Юри від того голосу бігали мурашки по тілу. А публіка реготала і неймовірно аплодувала. Потім фокусник показував кістяк, який міг робити такі самі рухи, які робить і жива людина. Це було ще страшніше й гидотніше. Але публіка ще дужче реготала й аплодувала.

...На ратуші пробив годинник.

Юра схаменувся. Вже нерано. Рівно о восьмій вони з Петею мусять постукати до пана Янчука і привітати його так, як він навчив: "Хайль Гітлер! Доброго ранку, пане Янчук!"

Потім він протягом п'ятнадцяти хвилин читатиме хлопцям фашистську газету, де хвалькувато розповідається про успішний наступ гітлерівської армії на Сході. Це читання, як видно, дає панові Янчуку неабияку . насолоду. Чим далі наступають німці на Східному фронті, тим більше впевнюється він у тому, що зробив цілком вірно, втікши з Радянського Союзу до Німеччини.

2

Увечері Генріх Зайднер зайшов у вагончик до Владислава Янчука.

— Давайте, колего, перехилимо по чарочці. За ваше входження в лоно неповторного німецького циркового мистецтва. За знайомство.

Він уже й так не досить твердо тримався на ногах. Але Янчук зрадів такій нагоді. Треба ж дізнатися, що за людина цей пан Зайднер. Треба ж знати, з ким йому доведеться жити пліч-о-пліч і працювати!..

— З великим задоволенням, пане Зайднер,— відповів він поштиво.— Прошу вас, сідайте.

Але Зайднера й не треба було запрошувати. Він уже сам важко сів на стілець. Витяг з кишені повну пляшку горілки, кручену булку, шматок ковбаси і все це поклав на невеличкий дерев'яний стіл, наглухо прибитий до підлоги — щоб під час переїзду не

совався по вагончику.

— Випийте, пане Янчук, і розкажіть про себе, поки ми ще не п'яні,— сказав Зайднер тоном, з якого важко було зрозуміти, наказує він як старший по службі чи просто чемно просить.

Цього Владислав Янчук не чекав. Він розгубився на якусь мить, а далі стримано і насторожено відповів:

— Пан Шредер знає мене... Я йому розповідав...□Зайднер посміхнувся куточком рота:

— Авжеж, пан Шредер все знає. Та й як йому не знати! Він — ділова людина...

Янчук знову не зрозумів: хвалить Зайднер пана Шредера, чи засуджує його, а чи, може, й глузує з нього. Сказано було так, що можна по-всякому подумати.

Владислав Янчук гарячково шукав, як би відкараскатися від цієї непевної розмови.

Але після двох чарок, які Зайднер випив одну за одною, він забув про своє запитання і почав досить-таки непослідовно розповідати про себе:

— Чому я не в доблесній армії фюрера?.. Уже був. Там і кривим став. Перша ж куля — в ногу... Прийде час, коли і таких, як я, заберуть. А поки що ми не потрібні. На вашу Росію міцні хлопці пішли... Я колись теж був артистом і у вашій Радянській Росії бував, на першах (довга жердина, якою користуються під час виконання циркових номерів) працював. А тепер от не можу, самі бачите... Я не довго на передовій був, але дружина моя встигла мене за цей час покинути. З іншим артистом десь повіялась. Кривий їй не потрібен...

Він одним рухом перехилив у горло чарку горілки і, нічим не заїдаючи, запалив нову сигарету. Довго дивився в Янчукове обличчя, ніби вивчав його. Очі в нього були сині і журливі.

— Дружина у мене була гарна. Ельза... Гм, Ельза...— задумливо повторив він і посміхнувся куточком рота.

Янчук косив на Зайднера хитрим, настороженим, вивчаючим оком. Своїм пронирливим розумом він уже зрозумів, що має перед собою не того бездоганного німця, якого називають німцем чистої арійської крові, цей не піде за Гітлера у вогонь і в воду. У нього в душі — якась надщерблина.

— Ну, а що ж далі? — порушив Янчук мовчанку, яка затяглася аж надто довго.

— Далі?..— звів свої журливі сині очі Зайднер.— Було й далі... Після шпиталю пішов я на бурякові плантації... Там діти працювали. Ось такі завбільшки хлопчики, як ваші. І такі дівчатка, як моя Марта... І я з ними. І одержував так, як вони,— по сімдесят пфенігів у день. Тільки на їжу і то ледь-ледь. А попереду зима. Що робити?.. Найнявся сторожем у міську камеру попереднього ув'язнення. Не вірите? — запитав він, рвучко відкинувшись на спинку стільця і дістаючи з кишені сигарету.— А чого ж? У мене нікого немає. Ніхто мене не знає. От і найнявся. Але не витримав, колего. Не можу дивитись на ув'язнених. Там далеко не завжди сидять ті, кому треба було б... Пішов гардеробником у вар'єте "Чорна троянда". Ви знаєте це вар'єте, колего?..

Він уже, мабуть, не розумів, з ким балакає, і запитав так, наче вони з Янчуком —

давні знайомі. Янчук, звичайно ж, не міг знати вар'єте "Чорна троянда".

— Не знаєте? Так от. Там бувають здебільшого офіцери великої непереможної армії фюрера. А вони ні в чому собі не відмовляють... Дуже веселе вар'єте! Заробити я там міг. Чайовими. І навіть непогано міг би. Але... дуже веселе вар'єте! І тоді я пролетів над містом на вірвовочній драбинці, спущеній з вертольота...

— Вам досить пити, пане Зайднер,— сказав Янчук.

— Ні, він був зовсім не проти того, щоб Зайднер напився ще дужче. Навпаки, він хотів, щоб це сталося. Тоді б Зайднер розказав про себе ще більше. Тому й зробив таке застереження. Знав, що його слова тільки заохотять дуже п'яну людину до нової чарки.

Генріх Зайднер засміявся:

— Ха-ха-ха!.. Я вип'ю, хочете ви цього чи не хочете. Але ви, мабуть, думаєте, що це я з п'яних очей верзу? Ні, таки справді пролетів. Та й не так собі просто, а летів і робив трюки. Так, як колись на першах. Заробив грошей. А крім того, на якийсь час став популярним. Ось тоді пан Шредер і зацікавився мною: "Генріх Зайднер? Німець?" — "Чистокровний!" — "Іди керува ти оцим балаганом. Будеш мати на шмат хліба і на чарку горілки". І маю. А тепер давайте вип'ємо. За здоров'я пана Шредера. За здоров'я великого фюрера! Хайль Гітлер!

Його тремтячі пальці не втримали чарки, і вона брязнула об дерев'яну підлогу. На мить в очах Зайднера промайнула цілком-вита свідомість і він вигукнув:

— Ах, чорт! Повна чарка горілки пропала!..

Але тут же махнув рукою:

— Нехай їй... Нову наллємо.

Коли випили ще по одній, Владислав Янчук запитав:

— А хіба всі оці артисти... не німці?

— Ха-ха-ха! — знову засміявся Зайднер.— Такі, як ви, колего, такі, як ви... Еквілібристи — італійці. Фокусник — француз. Клоун — датчанин. Гімнасти на першах — бельгійці. О! — він підняв руку і кволим рухом стиснув кулак.— Вся Європа в руці у пана Шредера. У нього й на консервній фабриці, і на шкіряному заводі працюють французи, італійці, чехи, болгари, поляки... А тепер ось ще й росіяни будуть. Тільки в аптеці — німці. Але це такі, як я. А вас, значить, теж заарканили? — несподівано повернувся він до свого найпершого запитання.

Владислав Янчук зам'явся:

— Як вам сказати... Нічого на світі випадкового не буває...

— Ага, значить, сам... добровільно?

Дивно: ця вщент п'яна людина була ще здатна ловити співбесідника на недомовках і натяках. З ним треба бути обережним. І Янчук знову ухилився від прямої відповіді:

— І це не зовсім так...

— Ну, якщо не хочете казати, то й не треба. Мені все одно... Готуйте швидше номер, пане Янчук. Мені потрібен повітряний політ. Публіці вже набридли всякі там музичні ексцентрики з їхніми дурними пісеньками. Я пошлю їх під три чорти!

— Номер скоро буде готовий,— сказав Янчук.

А думав він зовсім про інше. Цей пан Зайднер, хоч і німець, але не міцно сидить у сідлі. Варто тільки його підштовхнути, і він полетить шкереберть та скрутить собі в'язи. Треба йому допомогти в цьому!

3

Кожного разу Юра заходив у цирк з відчуттям відрази.

Ні, це не той цирк, який він знав удома! Туди він завжди біг охоче. Там все сяяло чистотою, охайністю, від усього віяло теплом, все було своє, рідне.

Тут же все чуже. Оці розмальовані чорними ромбиками стіни, суцільні дерев'яні сірі лавки з чорними номерами, завіса з величезною чорною свастикою, і навіть трапеції, на яких Юра і Петя тренувались,— все це здавалось бридким, чужим і принизливим.

Там артисти допомагали одне одному готувати номер, радились, уболівали за загальну справу. То був єдиний організм, одна дружна сім'я, яка прагнула до того, щоб вистава в цілому і кожен номер зокрема були якнайдосконалішими.

Тут артисти жили, як слимаки, кожен у своїй черепашці. У одного невдача — інші радіють. Всяк намагається показати тільки себе, прагне вислужитись, видертись угору по плечах і головах свого ж таки брата-артиста. Щодня Юра і Петя, знемагаючи, підтягують на стовпи важку сітку, але ніхто й пальцем не ворухне, щоб хоч трохи допомогти.

Ось і зараз. Владислав Янчук наказав, поки він снідатиме, підвісити сітку. Юра і Петя аж стогнуть, тягнучи вірвовку, перекинуту через блочок.

Підіймають один ріжок сітки, потім другий, третій, четвертий... А навколо — дорослі дужі люди, і нікому з них і на думку не спадає допомогти. Не наша, мовляв, то справа. Вам важко? Але нас те не обходить!..

Несподівано на манеж прибігає Марта, тоненька, легенька, мов пір'їнка. Вона, як хлопчик, ходить у вузеньких штанах до колін і в куценькій курточці, яка щільно облягає її струнку фігурку. Їй личить цей одяг.

— Добрий день, Юрек! Добрий день, Петко! — вітається вона жваво і весело.— Вам важко, давайте допоможу.

Юра дуже зрадів дівчині.

— Добрий день, Марто. А на тебе пан Зайднер не кричатиме, що ти тут?

— Ні, не кричатиме. Я прибрала у вагончику, збігала в магазин по сигарети, і він дозволив піти до вас.

— А ти сама просила? — Юрині щоки зарожевіли від задоволення.

— Авжеж. Мені гарно з вами.

— І він дозволив? — все ще допитувався Юра, бо ця розмова йому дуже приємна.

— Та кажу ж тобі! Ану, давайте разом потягнемо за вірвовку. Легше буде.

Втрюх вони справді швидше впоралися з ділом. А Юрі здалося, що він став навіть дужчий, бо біля нього вертиться оця весела білоголова дівчинка Марта. І він попросив:

— Ти не йди звідси. Сідай і дивись, як ми будемо тренуватись.

— Мені дуже хочеться подивитись. Я ж і сама колись виступала,— зненацька журливо каже Марта,— але ж ваш Кріт прожене.

— Не прожене! — твердо заперечує Юра.

— Чому?

— Бо він мене боїться.

Марта притуляє до губ маленькі кулачки і пирскає смішком:

— Тебе? А чого б він мав тебе боятися?

— Він знає чого...— багатозначно каже Юра, гадаючи, що Янчук ще не забув сутички в стайні.

Тільки-но вони підтягли сітку, як прийшов Янчук. На ньому була жовта куртка з шнурками замість ґудзиків, вузькі штани і м'які чоботи з короткими халявами. У руці тримав батіжка, схожого на нагайку, яким час від часу ляскав себе по халяві. Чорне волосся напomadжене й прилизане. Щоки дбайливо поголені. Янчук любив похизуватися.

Він показав батогом угору:

— Пішов!

Марта відійшла в найдавший куток зали. А хлопці швидко і спритно, ніби мавпи, подерлися драбинкою на місток під купол цирку.

Тренування в розпалі.

Юрі легше. Хоч батьки ще не дозволяли йому літати, все ж йому вже доводилось пробувати себе на хитких трапеціях. А Пе-тя ніяк не може перебороти страху перед висотою.

Перший раз він взагалі нічого не міг зробити. Тільки гойдався на трапеції туди й сюди. А потім руки й ноги у нього затремтіли, і він упав на сітку. Янчук змусив його знову повернутись на знаряддя. І, може, не менш як сто разів Петя, уже за наказом Янчука, розгойдувався і падав, розгойдувався і падав. Це дало свої наслідки. На другий день він уже не тільки розгойдувався та падав, але крутив сальто.

Цього разу Янчук змусив тренувати перехід з містка на трапецію, з трапеції — в руки ловитора, з рук ловитора знову на трапецію і, нарешті, з трапеції — на місток.

На перший погляд здається, що це найпростіший трюк, що крутитися в повітрі і падати в сітку значно важче. Але насправді, це не так. Саме оті переходи найбільше й виснажують акробата. І Петі вони ніяк не вдаються.

Від однієї лише думки, що йому треба відірватися від трапеції і летіти не вниз, а в Юрині руки, у нього темніє в очах, дерев'яніють коліна, дубіє все тіло. А відстань до сітки здається значно більшою, ніж є насправді.

— Ти не бійся,— умовляє свого друга Юра, коли вони після перших невдалих спроб стоять на містку і відпочивають, важко дихаючи.— Ти тільки не намагайся ловити мої руки. Я сам тебе впіймаю і утримаю. А якщо й не втримаю, то теж не біда. Перевертайся на спину і падай у сітку. Але роби все це спокійно, не гарячкуй, не хапайся.

— Я не боятимусь. Я ще раз спробую,— обіцяє Петя. Але знову й знову в потрібну

мить рішучість зраджує йому.

Зрештою Янчукові уривається терпець, він кричить на Петю:

— Ти, амебо! Я з тебе шкуру злуплю за таку роботу!... [Хто-хто, а він, давній працівник цирку, добре знає, як важко

оволодіти повітряним польотом. Знає, що для цього потрібно значно більше часу, більше тренувань.

Але незабаром з чергової поїздки на Схід повернеться пан Шредер, і Янчукові дуже хочеться до його повернення підготувати повітряний номер, якого досі в програмі не було. Хай переконається, що він не помилився, взявши його, Янчука, до свого цирку!.. Янчукові дуже, дуже хочеться сподобатись панові Шредеру.

— Повторити! Повторити! — наказує він і в безсилій люті ляскає батогом по блискучій коротенькій халяві.

Та, нарешті, після тривалої тяжкої роботи Петі пощастило перелетіти з трапеції в Юрині руки. Це була неабияка перемога! Вперше в житті пощастило йому здійснити політ, і він раптом відчув, що його залишила втома, що йому й без окрику Крота хочеться ще й ще раз повторити трюк.

А Юру надихала ще й Марта, яка сиділа тихенько, як мишеня, і стежила за хлопцями. Юра весь час відчував її присутність. Знав, що вона дивиться на нього, і йому дуже хотілося, щоб їй сподобалась його робота. Коли б вона встала і пішла, він втратив би свою спритність, у нього зникло б бажання тренуватися далі.

Так чи інакше, але Янчук все ж лишився задоволений репетицією. Тепер уже він був певний, що справи підуть добре. Ефектний трюковий номер у нього буде.

— О четвертій знову на тренування! — наказав він, залишаючи манеж, і кинув на бар'єр кілька монет: — Купіть собі поїсти.

Гроші він давав двічі на день: вранці і ввечері. Давав мало. Але хлопці вирішили витратити їх так, щоб хоч потроху, але їсти тричі на день. А то можна зовсім охлянути.

Цього разу, біжучи в їдальню, вони захопили з собою й Мар-ту. Юрі дуже не хотілося розлучатися з дівчиною.

Марта охоче пішла з хлопцями. Навіть взялася показати їдальню, де не дуже дорого можна з'їсти тарілку гарячого супу і тоненький шматочок підсмаженої ковбаси з капустою.

Дорогою Юра витяг з внутрішньої кишені свого піджачка невеличку фотокарточку, показав Марті:

— Це я з татком і мамою.

Фотокарточка була трохи пом'ята, але обличчя не попсовані. Марта з цікавістю розглядала їх.

— У мене теж є мама і татічек, тільки я не знаю, де вони й що з ними,— сумно сказала дівчинка.

— Я теж не знаю,— промовив Юра.— Оце тільки фотокарточка лишилася... Я її завжди носитиму з собою!

А в мене тільки мама є. Та ще сестричка і троє братиків,— вставив Петя.

Якийсь час ішли всі троє посмутнілі і мовчазні. Пригадували домівку, рідних. Нарешті зупинились перед дверима, що вели в напівпідвал.

— Це та їдальня,— сказала Марта.— Тут їдять тільки бідні люди.

Вони витратили всі гроші, які дав Янчук. Але Юра і Петя не шкодували. Обом їм гарно було з Мартою.

А поївши, пішли ходити по вулицях.

Чуже місто. Чужі люди. Чужа мова.

Впадало у вічі, що місто жило неспокійно. Раз у раз проходили колони солдат, бігли військові автомашини, санітарні грузо-вики з пораненими.

— Значить, і їх наші б'ють,— тихо, майже пошепки, сказав Юра.— Бреши Кріт, що фашисти йдуть тріумфальним маршем. То тільки в їхніх газетах пишуть...

— Недавно пан Зайднер сам з собою розмовляв. Дуже п'яний був,— сказала Марта нібито зовсім ні до чого і змовкла.

— Ну то й що? — здивовано запитав Петя.

— Раніше він тільки пив і мовчав. А тепер — балакає... Мені аж страшно стає. Ось і вчора увечері — теж..,

— Про що ж він? — поцікавився Юра.

— Я ще не все розумію по-німецьки. Лаяв війну і Гітлера. А далі не розібрала, бо він почав скреготіти зубами і — чи сміявся, чи плакав. Мені стало страшно, і я накрилася ковдрою з головою.

Юра став дуже серйозний. Він узяв Марту за руку й перепитав:

— Це ти... не вигадала? Правду кажеш?

— Правду,— кивнула головою дівчина.

— Тоді нікому більше не говори. І йому самому не нагадуй. Ясно?

— Ясно.

Коли вже повертались додому, Марта сказала:

— Мені теж хочеться працювати з вами.

— Щодня тренуватись треба. Це — важко,— зауважив Юра.

— А я й тренуюсь. Тільки як ніхто не бачить... У вагончику,— сказала Марта і зашарілась.— Я люблю цирк. На підкидних дошках працювала. І літати зуміла б так, як ви.

— А ти поговори з паном Зайднером. Може, й дозволить.

— Поговорити? Справді, поговорити? — захоплено вигукнула дівчина. — А тоді що?

— Тоді? — Юра раптом згадав, що вони — не в Радянському Союзі, не серед своїх людей і не серед своїх рідних. Мартине бажання може перетворитись для неї на велике горе. І він спитав:

— А може, не треба, Марто? Тобі зараз непогано у пана Зайднера. А почнеш працювати, хто його знає, як воно обернеться. Попадешся Кротові в руки, він з тебе знущатись почне.

— Ні, ні, я дуже хочу виступати з вами! — наполягала Марта.— Я смілива. Я не боюсь висоти. Ось побачите!.. І я неодмінно поговорю з паном Зайднером.

Марта ледве дочекалась, коли закінчиться вечірня вистава. Коли до вагончика зайшов Генріх Зайднер, вона лежала на своєму ліжку, закутавшись у ковдру з головою. Лишила тільки маленьку шпарочку для очей. Крізь ту шпарочку уважно стежила за Зайднером.

Він, як і кожного дня останнім часом, витяг з кишені пляшку горілки, шматок ковбаси і почав пити. Пив мовчки. Щось зосереджено думав, дивлячись у якусь невидиму точку. Обличчя у нього весь час змінювалось. Змінювався і вираз очей.

Марта тихесенько вилізла з-під ковдри, спустила ноги на підлогу.

Він, здавалось, не звернув уваги на шурхіт. Тільки немов прокинувся і закурив сигарету. Дівчина мовчала. Мовчав і він. Так минуло кілька хвилин. Марта все ще не наважувалась заговорити до нього.

Нарешті він сам повернувся до неї й запитав:

— Чому не спиш досі?

— Пане Зайднер. Дозвольте мені у вас щось попросити.

— Кажи.— Очі у нього стали уважні й журливі.

— Мені дуже хочеться на арену...

Він дивився довго і мовчки, нарешті запитав:

— Навіщо це тобі?

— Мені подобається. Я хотіла б разом з Юреком і Петком.

— Гаразд,— сказав він, подумавши ще трохи.— А зараз лягай спати. Пізно вже.

— Дякую вам, пане Зайднер,— і дівчина поспішно ковзнула в ліжко.

Він більше не озвався до неї жодним словом.

Але думав про Марту.

Пообіцяв... Але чи так зробив, як треба?

Мабуть, що так. Дівчину відірвали від батьків, вивезли з рідної землі. Це ж добре, що зараз вона під його наглядом. А коли б потрапила в інші руки, в інше середовище? Що було б з нею уже сьогодні?.. Те. що з тисячами інших дітей, які потрапили в Німеччину на заводи, фабрики, на сільські роботи. Голодне існування, фізичне виснаження, хвороби, смерть... Але ж і сам він не вічний тут, у цирку. Прийде час, що лишиться без роботи, старий і немічний. А тоді куди її, Марту?.. Жебракувати разом з ним? Звісно, армія фюрера зазнає краху, в цьому немає сумніву. Але знову ж таки, коли це буде? І що буде потім? Де опиниться Марта? То хай краще стане цирковою артисткою. Все-таки якийсь притулок. І хоч мізерний, але все ж шматок хліба.

Генріх Зайднер ніколи не мав власних дітей. І тому Марту він вважав ніби за свою доньку, турбувався про неї. Ось і зараз: хіба не від нього залежить, що з нею буде далі? Від нього. Він може дозволити їй іти в цирк, а може й не дозволити.

Зайднер випив ще чарку горілки, і підігрита хмелем уява повела його далі.

Так, може дозволити й не дозволити. Але він уже дозволив. І добре зробив. Хай вона стане артисткою. Хорошою, відомою артисткою!.. Якщо її позбавили рідних батьків, то він, Зайднер, стане їй за батька і введе її в люди. Виростить і виховає. А

коли він стане зовсім німчим, то й вона не залишить його без притулку і без шматка хліба. Отож треба поговорити з паном Янчуком, нехай бере її в свою групу, хай тренує. Вона буде літати під куполом цирку разом з Юреком і Петком. Він навіть прізвище їй своє дасть. Буде — Марта Зайднер! Це ж чудово звучить: артистка Марта Зайднер!

5

А невдовзі Генріх Зайднер — знов у вагончику в Янчука. І знову ж не з пустими руками, а з плескатою пляшкою рому.

— Тепер уже я — в особистих справах, пане Янчук,— каже він.— В дуже важливих для мене справах... Але спершу перехилимо по одній.

Владислав Янчук бачить, що Зайднер чимось збентежений. Що привело його сюди?

Зайднер не дипломат. Він не вміє починати здаля, а йде навпрошки.

— Хочу з вами поговорити, пане Янчук, як артист з артистом. Моя Марта проситься в цирк...

— Чому "моя", пане Зайднер? — питає Янчук.— Хіба вона вам родичкою доводиться? Пробачте, у нас з вами досі жодного разу розмови не було про цю дівчину. Зайднер махає рукою.

— Ат... Яке це має значення для вас! Я хочу, щоб вона стала хорошою артисткою. Розумієте? Хорошою!.. І я сподіваюсь, що ви не відмовитесь узяти її в свою групу.

Янчук ще не сказав "так", але в душі він уже радіє. Йому таки справді щастить! Адже він уже не раз задумувався над тим, щоб придбати для своїх хлопців гарненьку партнершу. Одне, коли під куполом у світлі прожекторів літають лише хлопці, і зовсім інше, коли серед них — ще й спритна гарна дівчина! Тут уже буде на що подивитись. Його номер стане справді коронним у програмі. Публіка валом валитиме до цирку. І, звичайно, потечуть до рук і гроші!

"Родичка вона йому чи ні, яке мені, зрештою, до цього діло? — думає Янчук.— Мені потрібна партнерша!"

У Зайднера свої думки. Чомусь пан Янчук довго не відповідає. Може, його непокоять зайві турботи і зараз він скаже, що не має ніякого бажання морочити голову з дівчиськом?

І він поспішає заспокоїти Янчука:

— Так, я розумію, це — зайві турботи і за них треба платити гроші. Але це ми влаштуємо. Зараз я не можу ще клопотати перед паном Шредером про те, щоб набавив вам. Але, коли Марта стане гімнасткою і виступатиме в номері, запевняю вас, що плати ви одержите значно більшу.

— О ні, я зовсім не про гроші думаю! — патетично вигукнув Владислав Янчук.— Про що мова... Для вас, пане Зайднер, я все зроблю. Ви людина сердечна, добра, і було б гріх відмовити вам!

Ви мені теж подобаєтесь,— цілком щиро каже Зайднер,— Часом хочеться поговорити, відвести душу. Мене тягне до вас. З вами мені легко, просто.

Міцний ром робить своє. Генріх Зайднер розм'якає, стає надзвичайно чутливим, зворушливим і довірливим.

— Ви розумієте мене, пане Янчук? Дівчина одна, беззахисна. Хто про неї потурбується, окрім мене?.. А потурбуватись треба. Бо, як там з цією війною буде, ми ще не знаємо. По-всякому може скластися...

— Ви так думаєте? — обережно перепитує Янчук.

— Так, так, я багато думаю,— довірливо каже Зайднер.— Хоч у нас, у Німеччині, і заборонено думати, але я думаю. І часом сумні думки огортають мене, пане Янчук.

— Ну, навіщо ж цей песимізм? — ніби заперечує Янчук, підігріваючи цим свого співбесідника.

А Зайднер уже майже не контролює себе, ловиться на Янчукову хитрість, як риба на принаду.

— А як же інакше?.. Ви тільки подумайте: в пекло цієї війни кинуто все — людей, техніку, науку, гроші, хліб, м'ясо. Все працює тільки на війну. В магазинах у нас порожньо. Хіба що ерзаци. Ось дивіться.

Він хапає зі столу шматок булки:

— Ерзац!

Потім переламує надвоє шматок ковбаси:

— А це? Теж — ерзац!.. Чи довго так протягнемо? А що, як росіяни не складуть швидко зброї? А вже є чутки... є...

Він схаменувся, що зайшов надто далеко перед цією, хоч начебто й хорошою, але фактично малознайомою людиною.

— Вип'ємо... За нашу домовленість. За успіх.

Вони випили. Але Янчука ром уже не бере. Йому здається, що він став навіть тверезіший, ніж був досі.

— Які ж чутки, пане Зайднер? Я теж до них не байдужий.

— Росіяни зупинили наших під Москвою,— тихо, з притиском кидає Зайднер.— Ми там більше не просуваємося вперед і маємо великі втрати...

— А ще що?

— Поки що більше нічого. Але й це — немало!.. Це може бути початком кінця. Еге ж, по-всякому може обернутись. По-всякому...

Після цієї розмови сиділи вже недовго. Те, що розповів Зайднер, неабияк схвилювало Янчука. Було про що подумати!

І він чемно випровадив Зайднера до його вагончика.

О, йому справді було про що подумати! Те, що гітлерівську армію зупинили під Москвою, не дуже турбувало Янчука. Адже це — не десь тут під боком, а аж під Москвою! Надто далеко це від тилового німецького міста Мейненгена, щоб про це думати,

Є інше. Це — Генріх Зайднер. Його треба не випустити з рук і використати в своїх інтересах. Надто вже він необережний у розмові. Надто вже багато плеще язиком. І нехай плеще! Треба, щоб плескав і далі. А всі ці його розмови слід запам'ятати,

знадобляться! Настане час, знадобляться! Треба тільки швидше оте дівчисько з його рук вирвати...

Вже через день-два Юра, Петя і їхня подруга Марта переконалися, що в їхньому житті настали помітні зміни.

Коли хлопці, як було заведено, прийшли до Янчука рівно о восьмій ранку, щоб слухати газету, він різко вигукнув:

— Сьогодні читання не буде! І взагалі не буде. На манеж! Ну, швидко! І дівчину теж — на манеж!

Юра і Петя радісно переглянулись. Невже справді кінець отим осоружним читанням?.. І невже пан Зайднер уже домовився з Янчуком про Марту?

Вони майже викотилися з вагончика невисокими дерев'яними східцями і побігли до Марти.

Марта вже прибрала у вагончику, збігала в магазин і тепер сиділа перед люстерком та розчісувала своє хвилясте жовте волосся. Розчісувала, а воно не слухалось її і падало на плечі густими звивистими пасмами.

— Пан Зайднер сказав, що тепер я тренуватимусь разом з вами! — усмішкою зустріла вона хлопців, які ступили на поріг.

— Янчук теж сказав, щоб ти з нами йшла на манеж. І всі разом побігли в цирк.

На якийсь час забули, де вони й що з ними. Як безтурботні кошенята, борюкались, перекидались одне через одного, наповнюючи сміхом та веселощами велике кругле приміщення цирку. Ні, вони зараз навіть не думали про номер, який їм доведеться готувати, про трюки, взагалі про цирк. Вони просто бавились, як бавляться всі діти на світі, коли їм ніхто не зважає, коли над ними не тяжить влада і воля старших, які вже не можуть і не вміють віддаватися безтурботним, природним, людським веселощам. Юра схопив Петю за ногу і тяг його спиною по килиму. Марта, захищаючи Петю, перечепила Юру, і він упав, встигнувши і її звалити на землю. А в цей час і Петя схопився на ноги, навалився на обох разом, і покотилися живим клубком по килиму.

— А це що таке! — пролунав раптом різкий голос Янчука. — Так ось що ви затіяли, замість ділом зайнятись!

Всі троє хутко підхопилися. Обличчя враз стали аж надто серйозними. Дивилися на Янчука розширеними, зляканими очима. А він стояв перед ними, високий і широкий, як гора, і ляскав батогом по блискучій халяві.

Він ніколи не розмовляв з хлопцями, як звичайно розмовляють люди між собою, а тільки — короткими окриками і наказами.

— Сітку!

Хлопці, а з ними й Марта, кинулися підтягати сітку. Янчук бачив, що їм важко, але сам і не подумав узятися за вірвовку, тільки перевірів, чи добре натягнута, чи достатньо пружинить. Потім пальцем підкликав до себе всіх трьох. Ткнув батогом у Юрині груди.

— Ти, баклане! Покажи їй кульбіт (одна з нескладних фізичних вправ, з яких починається тренування майбутнього гімнаста).

— А я вмію,— сказала Марта.— Зараз сама зроблю.

Вона підняла руки, вдихнула повітря, потім швидко нахилилася вперед, вперлася руками в килим, зігнула їх в ліктях, підбрала під себе голову і легко перекинулася, схопившись в останню мить руками за коліна. Вийшло те, що називається на цирковому жаргоні кульбіт з групуванням. Янчук здивовано глянув на неї:

— Звідки?

— Я колись працювала в цирку,— охоче пояснила дівчина.

— Задній місток! Швидко! — наказав Янчук.

Марта вигнулася, дістала килим руками, потім ще раз і раптом завертілася, як млинок: з ніг на руки, з рук на ноги — разів з вісім-десять підряд. Не досить чисто, але цілком вправно вона виконала флік-фляк.

— О, о!..— тільки й вигукнув від задоволення Владислав Янчук. Він гадав, що дівчині треба починати з азів, ще не дуже й вірив, що з неї взагалі щось вийде, а тут — готова акробатка!.. Справжня знахідка. Про щось краще і мріяти не можна!..

— На кільця! — знову коротко наказав він.

Марта заперечливо похитала головою:

— На кільцях майже нічого не вмію.

— Тренуватися на кільцях щодня. По п'ять, по десять годин! Він вважав, що сказав дівчині вже все і далі розмовляти з нею немає про що. Ткнув угору батоном.

— Пішов!

Це вже стосувалося хлопців. Юра і Петя швидко подерлися на місток. Янчук взявся за лонжі (тонкий трос, з допомогою якого підтримують під час стрибків тих, хто навчається акробатики).

Унизу на кільцях працювала Марта. А вгорі під куполом тренувались хлопці. Спершу повторювали найтяжче: перехід з містка на трапецію, з трапеції на місток. Петя часто зривався, незграбно повисав у повітрі на лонжах. Янчук голосно, на увесь цирк, лаявся, кричав:

— Гей ти, носорог! Ще раз зірвешся, я з тебе мокре місце зроблю! Чуєш?

Петя знову й знову ліз на місток, гойдався в повітрі, відривався від трапеції, падав. Це була тяжка праця. Тяжка й небезпечна. Тут потрібний найтісніший психологічний контакт між учнем і вчителем. Потрібне цілковите довір'я одне до одного, віра одне в одного. А всього цього між Янчуком і хлопцями не було. Вони боялись свого вчителя і ненавиділи його. І тому повітряні трюки виконували як важкий обов'язок, від якого немає змоги втекти.

Та для Янчука все те було байдуже. Він добивався одного: якнайшвидше підготувати повітряний карколомний номер. Він паралізував волю юних гімнастів, змушував підкорятись кожному його слову, рухові, поглядові. Між криком і лайкою владно, беззаперечно лунали слова:

— Алей! Ап!

— Повторити!

— Алей! Ап!

Ці слова означають: "Приготуватися! Пішов!" І не підкоритися їм не можна. В цирку це значить: порушити найсвятіше.

— Десять разів повторити! — наказував Владислав Янчук після того, як трюк, нарешті, виходив. І Юра та Петя, обливаючись потом, рвучко дихаючи, повторювали трюк десять разів. Коли з десяти разів один раз виходило знову невдало, Янчук давав якусь хвилинку перепочити і своїм скрипучим неприємним голосом коротко кидав:

— Ще десять разів! Пацюки вонючі!

Він хотів зробити з хлопців не гімнастів, а механічних роботів. Він убивав будь-яку любов до мистецтва, але намагався виробити в них безвідмовну покору, механічну точність, будучи твердо переконаним, що саме так він доб'ється небувало ефектного повітряного номера, від якого публіка буде в дикому захваті.

У хвилини коротенького перепочинку Янчук переключав свою увагу на Марту і кричав на неї так само, як і на хлопців, грубо й нестримно:

— Гей ти, каракатице! Що ти клюєш носом, як сонна курка! Жвавіше, жвавіше! Ти не цукровий пряник, не переламаєшся!

На кінець тренувань хлопці так знесилювались, що ледве тримались на ногах.

Втомлювалась і Марта. Але дівчина, мабуть, дуже вже хотіла стати повітряною гімнасткою. Янчукову лайку вона сприймала як належне. Та й не дивно. Якщо Юра та Петя знали й інше життя, де людина ставиться до людини як до рівної, то Марта нічого цього не бачила й не знала. Тому вважала, що коли Янчук ось так поводить з нею, то, значить, так і треба.

— Дозвольте мені полізти на місток під купол цирку,— попросила вона Янчука, відпочивши трохи від кілець.

Він глянув на неї здивовано, і в його завжди суворих білуватих очах промайнуло щось схоже на задоволену посмішку.

— Не впадеш?

— Ні, не впаду,— труснула кучерями дівчина.— Хочу подивитись звідти униз.

"Та це — справжній скарб!" — знову подумав Янчук і, за звичкою, так само як хлопцям, показав батогом угору:

— Пішов!

Марта на диво легко і сміливо подерлась по драбинці вгору.

Внизу за нею невідривно стежив Янчук. Угорі на містку на неї чекали Юра і Петя. Може тому, що Марта вже не раз бачила, як піднімаються по тій вузькій гнучкій і хиткій драбинці інші, а може, вона вже й пробувала нишком лазити, але хлопцям і Янчукові здавалося, що Марта на драбинці вже не вперше.

З містка їй подав руку Юра.

І ось вона вже стоїть поруч зі своїми друзями. Вона крутиться туди й сюди, як дзига, аж верещить від задоволення. Та коли глянула вниз, серце їй на якусь мить похололо. Вона таки вперше побачила величезне кругле приміщення цирку .з такої височини. Знизу, з манежу, купол цирку здається значно ближче, ніж воно виявилось

насправді. Рятувальна сітка чомусь здалася зовсім не такою великою, надійною, як знизу, а, навпаки, маленькою і вузькою, повз яку легко пролетіти.

Дівчина навіть заплющила очі, щоб не запаморочилась голова. Але одразу ж пересилила себе, відкрила очі і дзвінко та голосно засміялась:

— Ой гарно ж як! І зовсім, зовсім не страшно!

На Янчуковому обличчі знову з'являється подоба усмішки. Буде з дівчини добрий повітряний трюкач! Він вже уявив собі, як вона перелітає з трапеції на трапецію, як робить у повітрі складні гімнастичні комбінації, як гримить зала від оплесків. Сам пан Шредер поздоровляє його з успіхом!

"Тільки треба швидше, швидше! — думає він.— Всі троє ще зовсім юні, з них, як з воску, можна ліпити все, що завгодно. Витримайте!"

— Вниз!

Всі троє на манежі. Похвалити б дівчинку за сміливість. Але Янчук нічого не сказав. Тільки коротко кинув:

— Ще день-два, і — в повітря. На трапеції!

Тільки й того, що не додав образливого прізвиська, на які був дуже винахідливий.

Але Марта не звернула уваги на грубий тон, яким він з нею розмовляв. Вона раділа, що їй тепер не доведеться самотньо сидіти в чотирьох стінах маленького вагончика пана Зайднера, що вона разом з своїми друзями Юреком і Петком робитиме гімнастичні вправи під куполом цирку, виступатиме перед сотнями зачарованих глядачів...

Це нове життя нестримно вабило її.

6

Тепер уже Владислав Янчук сам прийшов до Генріха Зайднера з пляшкою горілки.

Останнім часом вони зустрічалися мало не щодня. І щоразу Янчук повертався додому майже тверезий, а Зайднер напивався до нестями. Після першої-другої чарки він втрачав свою задумливу мовчазність і починав балакати багато і пристрасно. Говорив він, мабуть, саме те, про що думав увесь день, ходячи по всіх закутках цирку та вулицями міста, і саме те, що хотілося Янчукові від нього почути.

Він висловлював своє невдоволення війною, твердив про неминучу поразку гітлерівських орд у Росії і відверто, вже не криючись перед Янчуком, лаяв Гітлера за його авантюристичний похід на Росію.

Владислав Янчук все те запам'ятовував і хитрими репліками та нібито невинними запитаннями штовхав Зайднера на ще більшу відвертість.

Цього разу Янчук застав Генріха Зайднера уже напідпитку. Але випив він, мабуть, небагато, був лише трохи збуджений.

— Іди, Марто, погуляй,— сказав він дівчині, побачивши на порозі Янчука.

Останнім часом він завжди висилав дівчину з вагончика, коли доводилося пити з Янчуком. Може, не хотів, щоб вона чула їхню розмову. А може, й просто соромився її.

Марта йшла до хлопців, і всі разом блукали вулицями. Дивились, як марширують по

брукові штурмовики в коричневих мундирах і в кепі та есесівці в чорному одязі з свастикою на рукавах, горлаючи свій гімн "Дойчланд юбер аллес". Пішла Марта і цього разу.

А Зайднер схопився з стільця, ткнув у газету пальцем і, закривши руки в кишені та нервово пересмикнувши плечем, ступив кілька кроків по своєму тісному приміщенню.

— Будь ласка! Те, що я пророкував, почалося.

— Що саме? — не зрозумів Янчук.

— Росіяни розгромили нашу армію під Москвою і пішли в наступ.

Владислав Янчук зблід.

— Про це написано в нашій... німецькій газеті?

— Звісно, тут написано трохи не так. Стратегічний відхід. Але факт лишається фактом: відкочуємось. Це — початок нашого ганебного кінця.

Янчук швидко пробіг очима куце, дипломатично написане повідомлення. Справді, в газеті це виглядало зовсім не так страшно, як переказав пан Зайднер, але від правди не втечеш: тяжко поранена німецька воєнна машина поповзла назад.

— Не такий страшний чорт, як його малюють,— зауважив Янчук.

Генріх Зайднер здивовано подивився Янчукові в обличчя. Німим поглядом запитав: "Ти справді так думаєш чи просто не хочеш зрозуміти?"

— Ви були сьогодні в місті, пане Янчук? Бачили, що там діється?

— Ні, не був.

— А ви підіть, подивіться. Хоч молодчики ще й крокують та горлають своє: "Німеччина переможе...", у місті вже не вистачає приміщень для шпиталів. Сьогодні навіть закрили місце офіцерських гульбищ—"М'ятний коржик". Досі там річкою лилося вино, витанцьовували пари. А тепер там стогнуть, кричать і проклинають Гітлера покалічені, понівечені, спотворені люди... Без ніг, без рук, сліпі й глухонімі.

— Ви сьогодні аж надто гострі, пане Зайднер, і... необережні,— застеріг Янчук.— Давайте краще вип'ємо.

— Вип'ємо,— згодився Зайднер.

Він сам відкоркував принесену Янчуком пляшку, налив у дві склянки. Випив нахильці, але до ковбаси та булки й не доторкнувся. Мабуть, хотів швидше сп'яніти. Витяг сигарету, запалив і вже тоді відповів на Янчукове зауваження.

— Я ж з вами говорю, пане Янчук. І тільки з вами.

— Але ж кажуть, що й стіни мають вуха.□Зайднер помовчав трохи, взявся рукою за груди.

— Отут у мене болить.— Я — маленька людина. Рядовий німець. Але я б нізащо не послав на смерть мільйони наших людей. Заради чого вони там, у далекій Росії? Заради чого ви тут, пане Янчук, а не в себе дома? Навіщо тут ваші хлопці, моя Марта? На якій підставі, за яким законом ми вдерлися в мирну країну і лємо там чужу і свою кров? Росія нам нічого не винна. Я прочитав "Майн кампф". У цій книжці Гітлер говорить, що ми, німці, якась особлива нація, яка повинна панувати над усім світом. А ось я, німець, цієї особливості у собі не відчуваю. І ніхто не відчуває, окрім грошових магнатів. Але ці

всюди почувають себе надлюдьми. У всіх країнах, де тільки вони є...

— Ви талановитий агітатор, пане Зайднер,— посміхнувся Янчук.

Зайднер уже сп'янів, але мислив і говорив цілком свідомо:

— На жаль, я не агітатор. Я тільки сам у собі... сам для себе. А коли б я був агітатором, то вже сидів би там, де зараз Ернст Тельман...

Владислав Янчук злякано схопився з стільця.

— Тихіше, тихіше, ради бога! Навіть імені цього не згадуйте, пане Зайднер. Так можна накликати на себе біду.

— Більшої вже не накличеш, ніж є,— відповів Зайднер. Але все ж стишив голос.— Що я вам хочу сказати, пане Янчук. Ми почали свій похід тріумфальним маршем, а закінчимо — похоронним. Та до того ж на нашій німецькій землі. Росіяни не зупиняться. Вони захочуть поквитатись. Це їхнє право.

І раптом він зареготав, п'яно розтягши губи:

— Ха-ха-ха! Уявляю: великий фюрер, покоритель світу, задравши поли, тікає з власної землі! Пречудова картина! Вам не здається, пане Янчук що ми з вами — мерці? Ще поки що ходимо... ось п'ємо... балакаємо, але вже мерці...

Він уже не контролював себе і говорив перше, що просилося на язик:

— І великий фюрер — теж. По вулицях із свастикою на рукавах — теж крокують мерці. Кругом. Кругом.— Він повів довкола себе важкою неслухняною рукою.— Я їх бачу щодня. У кожного в очах — смерть. Просто люди не розуміють...

Він в'яло помахав пальцем перед своїм носом.

— Ні-ні, брешу. Розуміють! І ви розумієте, пане Янчук, і я — теж...

Було вже пізно.

Марта вже давно стоїть під стіною свого вагончика, слухає розмову, але зайти всередину не наважується.

Нарешті відчиняються двері. Разом з клубком густого тютюнового диму вивалюється великий, як гора, Янчук... Він не помічає дівчини, що причаїлася в темряві. Суне до свого вагончика.

А вона, як мишеня, шмигнула всередину свого дерев'яного пересувного житла. Картина та сама, що і завжди після п'ятики. Зіпершись ліктем на стіл, в незручній позі сидить п'яний і розм'яклий пан Зайднер. Перед ним порожня пляшка, шматки булки, недогризок ковбаси.

Дівчина швидко стеле ліжко панові Зайднеру. Він, мабуть, не бачить її, не чує, бо сидить в тій самій позі з заплющеними очима. Але видно, що не спить. М'язи на блідому стомленому обличчі здригаються, ніби по ньому пробігає якась тінь.

— Ліжко готове, пане Зайднер,— тихо озивається Марта.□Він розплющує очі.

— Ти, дівчинко? Ага, це добре. Я бачив твою роботу в цирку. Пан Янчук зробить з тебе добру артистку...

— Пан Янчук навмисне споює вас,— каже Марта, допомагаючи Зайднеру дістатися ліжка.

— Споює? — ледь повертає він язика.— Ні-ні... Пан Янчук гарна людина. Ми випили,

це так.

— Часто дуже,— каже Марта.— У нього щось лихе на думці. Я не раз стежила, як він слухає, як дивиться на вас. Не пийте з ним.

— Часто, бо... гарна людина,— белькоче Зайднер.

Але то — останні його слова в той день. За хвилину він уже спить, повалившись в ліжку одягнутим.

Марта скидає з нього черевики, стягує піджак і розстібає на грудях сорочку.

Тільки після цього вона ставить ширму, гасить світло і ховається під ковдру в своєму ліжку.

7

Вранці Зайднер прокидається з якоюсь неясною тривогою в серці. Лежить на спині, дивиться широко розплющеними очима в низеньку дерев'яну стелю, думає: "Чому це мені так тривожно?.. Що сталося вчора таке, що сьогодні мене бентежить і про що я забув?.."

Він схоплюється з ліжка. Оглядає всього себе. Бачить, що без піджака, роззутий, але — у верхньому одязі. В кімнаті чисто. Марта прибрала з столу пляшку, чарки, недоїдки. Поклала його улюблені сигарети. Дерев'яна підлога теж чиста, навіть помита, і від неї віє здоровою свіжістю.

Зайднер запалює сигарету.

Марта... Ага, це ж вона йому вчора сказала щось таке, від чого у нього сьогодні так тоскно на серці. Але що, що?..

І раптом наче хтось знімає важке темне покривало з його пам'яті. Він згадав: "Пан Янчук навмисне споює вас. Я стежила, як він на вас дивиться... Не пийте з ним".

Учора він аж надто відверто говорив з Янчуком.

— Ну, може, й справді щось бовкнув сп'яну,— заспокоює сам себе Зайднер,— так і пан Янчук же був п'яний. Ніхто нас не чув. А пана Янчука боятись нічого. Він сам — не з власної волі тут. Його самого відірвали од рідної землі. Та й не сказати: коли б у нього були якісь погані наміри, то вже щось би сталося. Адже не вперше ми з ним розмовляємо про війну. Ні, даремно Марта сказала ті слова. Даремно чогось боїться".

Але все ж неспокій ятрить серце, холодком ворухиться в грудях. Зайднер взувається, голиться, випиває чашечку чорної кави, яку завбачливо йому теж приготувала Марта. Вирішує: треба піти на манеж. Там він поверне собі спокій.

Ще за лаштунками чує різкий окрик Владислава Янчука:

— Гей ти, медузо! Недоспала чи переснідала сьогодні, що повертаєшся, як нежива? Де гнучкість? Ще раз. Алей! Ап!

"На кого це він так? — дивується Зайднер.— Невже на Мар-ту?"

І навіть зупинився за лаштунками, щоб не бути свідком цієї грубої лайки.

А може, вона справді щось не так робить! Буває ж... Одразу не станеш бездоганим акробатом. Та ще й — повітряним!

Але наступна лайка вже стосувалася когось із хлопців:

— Ти, трюкач! Я тобі кажу, швунг! Швунг давай! Ти не дерев'яна колода, а акробат. Трюкач!

А ще за якусь хвилину він горлає на всіх разом:

— А посмішка! Де ваші посмішки, черепахи? Я вам роти пороздираю, щоб були, як у бегемотів. Посміхатись! Всім посміхатись!

Зайднер не витримує, виходить із-за лаштунків. Побачивши його, Владислав Янчук перестає кричати. Він уже зовсім іншим тоном говорить:

— Доброго ранку, пане Зайднер. Як спалося?

— Дякую,— бубонить Зайднер зніяковіло. Він сьогодні чомусь все-таки побоюється Янчука. Питає співчутливо: — Важко з ними?

— Еге ж, нелегко. Доводиться іноді й прикрикнути.— І пропонує люб'язно: —Посидьте, подивіться.

Тренування триває далі.

Хлопці міняються ролями: один стає ловитором, другий вольтижером, потім навпаки. Марта подає трапецію. Це дуже складно — вчасно подати вольтижерові трапецію, щоб він не пролетів мимо. Потрібне особливе відчуття часу і відстані. Але Марта виконує свої обов'язки добре. І Зайднер радіє за її успіхи.

Хлопці здійснюють "перехресні" польоти, роблять подвійне сальто в сітку і в руки, а Юра навіть виконав надзвичайно складний трюк — сальто-пірует-сальто.

В присутності Зайднера Янчук не лається, тільки раз у раз коротко викрикує:

— Не зменшуй "кач" трапеції!

— Мах ногами! Швунг!

Він не називає нікого по імені, але цілком ясно, кого стосується та чи інша команда.

Гімнасти вже втомлені. їм потрібно перепочити. Але Янчук, мов навмисне, змушує Марту робити політ ще й ще раз. А потім десятки разів вона робить сальто в сітку.

Після тренувань він всіх трьох ставить перед собою на манежі.

— Тобі,— тикає батою Марті в живіт,— окрім спільних тренувань, щодня по годині працювати на римських ланцюгах (трикутні кільця). Преднос і, головне, бланж. Чуєш? Щодня, не менше як годину. І — бланж, бланж, бланж. Сто разів підряд. У повітряного гімнаста головне — м'язи живота і плечового пояса. Запам'ятай це. Тобі,— торкається батою Петиних рук,— зміцнювати кисті. Щодня, щодня, поки стануть залізні. Завтра на тренування перетягнеш кисті бинтом... Ти,— він кінчиком батога піднімає Юрине підборіддя, думає, але не знаходить, що сказати, і кидає : — Стежиш за всіма, щоб мій наказ було виконано.

Він глянув у Юрині очі, прочитав у них острах і ненависть. Грізно додав:

— Посміхатись навчись, верблуде! Щоб усмішка не сходила з лиця протягом усього номера. Навіть тоді, коли висиш вниз головою!

— Навіщо ви так суворо? — запитав Зайднер, коли вони з Янчуком залишилися тільки вдвох.

— Інакше не можна. Трюкач мусить знати тільки свій трюк і більше нічого. Це має

бути механізм, автомат, який не мислить, а діє.

Зайднер нічого не сказав. Тільки запитливо подивився в каламутно-білуваті Янчукові очі. Але Янчук зрозумів той погляд і додав:

— Так, так, пане Зайднер. Пан Шредер сказав, що він чекає від мене карколомного повітряного номера. І я йому покажу цей номер.

Звістка про те, що приїхав пан Шредер, швидко облетіла весь цирк.

Досі виставу давали лише тричі на тиждень: в суботу, неділю і в середу. Тепер стало відомо, що пан Шредер викликав пана Зайднера і наказав дати позачергову виставу у вівторок. Він сам буде присутній.

По місту розклеїли величезні афіші. Вони кричали:

"Усі до цирку!"

"Нова різноманітна програма на два відділи!"

"Вечір сміху!"

"Ви нудьгуєте? У вас поганий настрій?"

"Ідіть до цирку, там розваги і веселощі!"

"Вечір карколомних трюків!"

"Троє дияволят! Політ під куполом цирку!"

А одна фраза в афіші навіть попереджала:

"Всім, у кого слабкі нерви, іти на виставу не рекомендується!"

Але це тільки підігрівало, розпалювало цікавість у мешканців міста, і квитки були розпродані наперед.

Раніше рідко хто з артистів, окрім Янчука, проводив систематичне тренування. Тепер же Зайднер змушений був установити сувору чергу. Кому ж хочеться провалитися, осоромитись! А особливо перед паном Шредером. Провалитися на його очах, це значить втратити роботу, лишитися без шматка хліба. Тому тренувалися навіть уночі.

Генріха Зайднера наче підмінили. Він по кілька разів на день з'являвся на манежі, за лаштунками, в артистичних гримувальних і скрізь порядкував, наказував, вимагав. Йому теж не хотілось, щоб хазяїн цирку лишився чимось незадоволений. Шредер не ходить в театр і в кіно, але надзвичайно любить цирк. Порівняно з консервною фабрикою, шкіряним заводом чи навіть аптекою, цирк давав йому мізерні прибутки, але тримав він його головним чином заради власної втіхи.

У вівторок, в день позачергової вистави, територія і приміщення цирку вражали зразковою чистотою та охайністю.

Більше ніж за годину до початку вистави на фасаді цирку спалахнули різнобарвні гірлянди електричних вогнів. Всередині загравав оркестр, і до цирку повалила публіка.

Тут були поважні, огрядні, в чорних костюмах "хазяї" міста, запрошені особисто

паном Шредером. Вони сідали в передніх рядах, і вигляд у них був такий незалежний та набундючений, ніби своєю присутністю вони зробили всьому світові величезну послугу.

Були малі й великі офіцерські чини. Ці трималися групами, на всіх і на все дивилися з презирством і цілковитою зневагою, поводитися розв'язно, наче, окрім них, нікого більше в цирку не було.

У середніх і вищих рядах тіснилися службові чиновники і робочий люд. Одні з претензією на вишуканий одяг. Інші одягнуті так-сяк. Перед ними ніхто не розшаркувався. Ніхто їм не показував їхніх місць. Тут і самі місця були вужчі. Тому сиділи майже на колінах одне в одного.

А найвище, на самій гальорці, юрмилась дітвора — теж з простого люду, бо діти багатіїв і міської знаті у вишуканих костюмчиках були поруч з своїми батьками у перших рядах.

Чорна автомашина пана Шредера зупинилася біля головного входу до цирку десь за п'ять хвилин до початку вистави. Зайднер поштиво відчинив дверцята. З машини вийшла спершу дружина пана Шредера, фрау Шредер, а вслід за нею і він сам.

Зовні подружжя являло собою цілковиту протилежність. Він — високий, з довгою, як у коня, мордою і з байдужими, холодними, ніби скляними очима. Вона — присадкувата, дуже товста, з круглим, як корж, лицем і широким ротом, який, здавалось, увесь час посміхається.

Пан Шредер узяв фрау Шредер під руку і повів її не до центрального, а до службового входу, щоб звідти потрапити у власну ложу.

Як тільки Шредери вмостилися в своїх постійних кріслах, водночас спалахнули всі прожектори, заливши арену і весь цирк сліпучим світлом. Оркестр гучно заграє "Дойчланд юбер аллес", і всі посхоплювались зі своїх місць та застигли як укопані. Без цього ритуалу не починалися й не кінчалися жодні збори, жодні; видовисько в фашистській Німеччині.

Почалася вистава.

То були звичайнісінькі собі циркові номери, які не могли вразити ні красою, ні технікою, ні винахідливістю. Працювали гімнасти на першах, акробати-плигуни на підкидних дошках, жонглери, канатохідці, партерні гімнасти...

А на манежі увесь час крутився потворний і навіть гидкий рудий клоун. Всі свої репризи і антре він будував на дешевих політичних агітках або ж робив щось непристойне. Але все це викликало в нерозбірливої публіки регіт і оплески.

Ось рудий клоун виніс на манеж столик. На ньому стояли маленькі чорні труни. А на кожній з них лежали звичайні покришки з каструль. Клоун почав вигравати двома дерев'яними молоточками на цих трунах і покришках.

До нього підійшов товстий лисий музикант і запитав:

— Що це ти граєш, Августе?

— А це я граю совецькій армії похоронний марш, який називається : гроб і покришка! — заверещав рудий клоун.

Видовисько було огидне. Але те, що сказав клоун, мабуть, вважалось дотепним, бо після його слів цирк вибухнув такою зливою оплесків, що хоч вуха затуляй.

У другому відділенні не менш бридкий був "фокусник-ілюзіоніст, маг і чарівник", як оголосив ведучий програму. В афішах про нього було написано: "Людина-акваріум", "Король вогню", "Шпагоковтач".

Юра, Петя і Марта ще не бачили його на арені. Зайднер ангажував його до приїзду пана Шредера.

Чарівник справді дивував і вражав публіку. Навіть своїм зовнішнім виглядом. Увесь він був у фальшивих самоцвітах, брильянтах, сережках, намисті. Рухався по манежу серед своєї таємничої апаратури так, ніби ковзав по льоду. Урочисто піднімав і опускав руки над білою чалмою, ніби й справді зв'язаний з потойбічним світом.

Перед ним стояв таки чималенький скляний акваріум, в якому плавали рибки й жабенята. Він пивним кухликом набирав воду разом з рибками і жабенятами і ковтав, ковтав... Це було щось неймовірне. Але води в акваріумі ставало дедалі менше. Нарешті скляна посудина спорожніла.

Тоді фокусник зробив конвульсійний рух животом, грудьми, горлом, всім тілом — і вода фонтаном пішла з його рота, повертаючи і рибок, і жабенят. У залі стояло таке ревище, що нічого не можна було розібрати.

Задоволений створеним ефектом, ілюзіоніст перейшов до інших фокусів. Він пускав вогонь з рота, засовував у горлянку шпаги і, коли швидким рухом вихоплював їх з горла, вони застрягали в дерев'яному настилі, на якому він стояв. Потім він ходив босими ногами по битому склі, проколював ніздрі, губи та щоки довгими шпильками з круглими головками.

Юра дивився невідривно. Ніколи нічого подібного він не бачив.

Але вистава не викликала того бадьорого збудження і піднесення, до якого він звик з дитинства.

Навпаки, породжувала відразу, а зловісна таємничість фокусника — якийсь навіть страх. Він був просто приголомшений...

А публіка ревла, тупала ногами, біла в долоні — добра половина глядачів була п'яна. Навіть під час вистави глядачі тинялись групами і поодинці, пили в буфеті вино і пиво, а повернувшись на місце, голосно розмовляли та реготали.

Закінчувалось відділення повітряним польотом.

Янчук, боячись осоромитись перед паном Шредером, ще перед виступом почав шпигати своїх гімнастів образливими словами.

— Дивіться мені, крокодили! Хоч чим-небудь зіпсуєте номер, закатую.

Як завжди, найбільше перепало Петі.

— А ти, кліщ, не забувай посміхатись, бо я тобі розпірки в роті поставлю!

Петя був блідий від страху. Але, як тільки Янчук відвернувся, Юра заспокоював його:

— Не думай про Крота. Думай тільки про свою роботу — і все буде гаразд. Адже ти добре умієш.

Ведучий голосно вигукнув:

— Троє дияволят! Повітряний політ!

Юра, Петя і Марта вибігли на арену справді одягнуті під дияволят. На них були чорні трико в блискітках, вони щільно облягали молоді гнучкі тіла. Ззаду стирчали коротенькі хвостики, а на голові в кожного були ріжки. Коли вони піднімали руки, то створювалося враження, що розправляли чорні крила. Уже сам їхній вигляд викликав неабиякий ефект. Публіка дружно зааплодувала.

Янчук кинув погляд на пана Шредера, і гримаса вдовolenня пробігла по його обличчю: Шредер теж плескав у долоні. Отже, сподобалось!..

"Постривай, зараз ти таке побачиш, що рота роззявиш!" — подумав Янчук.

Троє юних спортсменів, не давши глядачам і отямитись, ніби на справжніх, живих крилах полетіли під високе склепіння на спортивний місток. Під звуки вальсу вони летіли від трапеції до трапеції, переверталися і, здавалось, гралися в повітрі легко й безтурботно, без будь-яких зусиль. Вони ускладнювали й ускладнювали трюки, викликаючи дедалі більше захоплення й так уже наелектризованої видовиськом публіки. Всі троє діяли як одне.

Ще сальто, ще пірует, ще перехресний політ... І ось вони вже одне за одним красиво летять у сітку. Але й це ще не кінець. Сітка пружинить, підкидає їх високо, дає змогу робити нові й нові трюки. Цілий каскад трюкових номерів!..

Нарешті гімнасти зіскакують на манеж.

Так, успіх безсумнівний! Глядачі побачили саме те, що їм обіцяли афіші: майстерний, зв'язаний з ризиком для життя політ "трьох дияволят"..

Вони вже за лаштунками, але їм доводиться вибігати ще й ще раз — публіка не заспокоюється, викликає. Та вони не просто вибігають, щоб показатись. Вони й на килимі "крутять" сальто, котяться колесом вздовж бар'єра, перекидаються одне через одного.

Рудий клоун підносить Марті квіти — великий розкішний букет. Але вона не понесла квіти за лаштунки, а підбігла до фрау Шредер і, чарівно посміхаючись, передала їй букет в руки. Так було задумано Янчуком ще до початку вистави. Букет він купив заздалегідь. Фрау Шредер не думала над тим, чому вибір упав саме на неї, але їй було дуже приємно, і вона навіть поляпала Марту своєю пухкою рукою по щоці. Задоволено посміхнувся і пан Шредер.

8

І все-таки Владислав Янчук залишився незадоволений Петею. Юні артисти саме переодягалися, коли він підійшов до хлопця і боляче вдарив його батоном по плечах.

— Ти навчишся коли-небудь бути артистом, бацило? Петя скрикнув, схопився рукою за плече.

— За віщо б'єте, пане Янчук?

— Посміхатися навчишся, питаю тебе?

Янчук схопив Петю за чуба, боляче крутнув і підняв його обличчя догори.

— Я ж посміхався... пане Янчук...— крізь сльози простогнав Петя.

— Хіба так треба? Ось як... Ось як треба! — і Янчук двома пальцями розтяг Петі щоки.

— Що ви робите? — закричав Юра, підскакуючи до Янчу-ка.— Пустіть Петю! Він добре працював, ви самі бачили!

Янчук випустив з рук Петю і посунувся на Юру.

— Мовчати, гнидо! — заволав так голосно і люто, що, мабуть, його почули і в сусідніх гримувальних.

— Ви не маєте права знущатись. Він — теж людина!

— А я ось тобі покажу людину! — Янчук замахнувся батогом на Юру.

Але тут сталося несподіване. Хлопчик миттю відскочив убік, схопив зі столу важку Янчукову попільничку з товстого скла і підняв її над головою.

— Тільки підійдіть!.. Тільки спробуйте!..— тремтячи всім тілом, сказав він загрозливо. Очі його блищали, як у хижого звіряти.

Янчук ошелешено застиг на місці. Але в ту ж мить зубатий рот його ошкірився, він заревів щось невиразне, шарпнувся до Юри і схопив його за руку. Попільничка вислизнула з заанімілих пальців, брязнула об підлогу, розлетілась на шматочки. Але Янчук не звернув на це уваги. Він згріб Юру обома руками, звалив на землю і почав шмагати по чім попало батогом.

Юра намагався звестися на ноги, але проти Янчука у нього було дуже мало сили, і він тільки кричав у безсилій люті.

— Бий! Бий! Не боюсь я тебе, Кроте! Не боюсь!.. Все одно віддячу.

Падаючи, він розрізав руку об скельце, кров заплямила руки, сорочку на грудях і обличчя.

Нерівна боротьба ще тривала, коли на порозі гримувальної з'явився Генріх Зайднер.

Якусь хвилинку він здивовано дивився на все, що тут коїлось. Потім швидко підійшов до Янчука і владно взяв його за руку.

— Як можна, пане Янчук? Як не соромно!

Владислав Янчук випустив з рук Юру, випростався і, важко дихаючи, сердито відповів:

— Я гадаю, що в обов'язки пана Зайднера не входить втручатися в справи, які його зовсім не стосуються.

— Ви, доросла і дужа людина, б'єте дитину! — дивлячись прямо в Янчукові очі, з докором промовив Зайднер.

— Так, б'ю! — з викликом у голосі сказав Янчук.— Це моє право!

— Що з вами? Заспокойтеся...— Зайднер не знав, що й сказати цьому розлютованому чоловікові. Він ніяк не міг втямити, чому Янчук, той Янчук, з яким вони, так мирно розмовляючи, просиджували годинами за пляшкою горілки, тепер поводить ся так зухвало? Звідки цей тон, ця незалежна поведінка?..

Все ж Зайднер примирливо сказав:

— Хлопці виступали чудово. Ви ж бачили, що творилося в залі.

— Пане Зайднер,— так само грубо, якимсь чужим, незнайомим Зайднерові тоном відповів Янчук.— Я вас ще раз прошу не втручатися в справи, які вас не обходять.

— Чому ви зі мною так розмовляєте? — зрештою не витримав і теж підвищив голос Генріх Зайднер.

— А як накажете з вами розмовляти?.. — Янчук глузливо дивився Зайднерові в обличчя.

— Без крику. Пристойно. Як досі ми з вами розмовляли.

Янчук загадково посміхнувся:

— На все свій час. Зайднер знизав плечима:

— Ні, я вас рішуче не розумію.

Не розуміли свого опікуна і Юра з Петею. Вони вже давно звиклися з думкою, що між Зайднером і Янчуком існують, якщо не дружні, то у всякому разі приятельські відносини. Хай уже з ними Янчук поводить, як із тваринами, але так грубо розмовляти з паном Зайднером!.. Що, справді, сталося з Кротом?.. Ні, він і не думав змінити свій тон. Він знову відповідає загадково і зневажливо:

— Кажете, не розумієте? Нічого, настане час, зрозумієте...

Невідомо, чим би закінчилась ця розмова, коли б у приміщення не долетіли звуки гімну. А це означало, що вистава закінчилась. Зайднер кинувся до цирку, щоб з'явитися на очі пана Шредера та провести його до машини. А Владислав Янчук, наказавши хлопцям нікуди не відлучатися, швидко пішов за ним.

Зустріли пана Шредера з дружиною за лаштунками. Зараз на довгому, ніби з каменю витесаному обличчі хазяїна не було тієї важкої суворості, яку бачили завжди. Пристрасний любитель цирку, він трохи розважився, втішився. На губах навіть лежала посмішка.

— Я хочу бачити автора повітряного номера,— сказав він.

— Це я, пане Шредер,— виступив наперед Янчук.

— А-а-а...— якимсь невиразно протяг Шредер. Він впізнав Янчука. За своїми клопатами було й забув про нього, а тепер впізнав.— У вас було два хлопчики,— чи запитав, чи просто сказав своїм рівним металевим голосом.

— Так точно, пане Шредер,— по-військовому відкарбував Янчук.— А дівчину я вже тут навчив.

— Що за дівчина?

— Моя служниця,— сказав Зайднер.— Чешка. Роботяща і покірна.

— Передати панові Янчуку,— наказав Шредер.— Назавжди передати. І групу зберегти.

— Але ж, пане Шредер...— пополотнів Зайднер. Та докінчити фразу йому не довелося. На ньому зупинилися холодні очі.

— Я все сказав, пане Зайднер. Служницю візьмете собі іншу.□Владислав Янчук нагло посміхався.

Одразу ж, як тільки провели пана Шредера, Янчук кудись зник.

Повернувся десь опівночі. Такого з ним ще ніколи не траплялося. Він міг допізна

просидіти з Зайднером, але сам нікуди не ходив.

Хлопці ще не спали. Чули крізь тоненьку перегородку, як він поночі роздягається, як лягає в ліжку. Перешіптувались, здогадувались, де б він міг оце бути, але здогадатись так і не змогли.

Але на світанку сталася подія, яка і їм, і Марті відкрила очі на все.

У вагончик Генріха Зайднера голосно постукали:

— Відчиняй!

Зайднер схопився з ліжка, спросоння не второпавши, що відбувається, хто і чому так гучно стукає серед глибокої ночі?.. Підійшов до дверей.

— Хто там!

— Відчиняй! — увесь вагончик заходив ходором від ударів. Зайднер швидко відкинув засув і поточився назад від несподіванки. У вагончик увірвались чотири гестапівці з автоматами.

— Світло! — гаркнув один із них.

Тільки-но Зайднер повернув вимикач, як полетів у куток від удару величезного кулака.

— Стривайте! Стривайте! — закричав він, витираючи кров, що бризнула з рота і з носа.— Це якась помилка!

Але тут же одержав удар у живіт і задихнувся, скорчився на підлозі, хапаючи ротом повітря.

З-за перегородки вибігла напівроздягнена Марта, побачила Зайднера на підлозі, кинулась до нього.

— Пане Зайднер! Хто це? Що вони з вами роблять?

Але її, як ляльку, ухопив за одяг один з гестапівців і відкинув у куток. Мабуть, їх було попереджено, щоб не били Марту, бо вони тільки відтягали дівчину, коли вона знову кидалась захищати Зайднера.

Зайднера били двоє. А інші робили у вагончику справжній погром. Висували і кидали на підлогу шухляди, розкидали ліжку, прорізали подушку, поперекидали стільці. Вони щось шукали.

Зайднер уже не кричав і нічого не говорив, а тільки важко стогнав та кволо ворушив руками і ногами. Марта ще ніколи не бачила, щоб так били людину. Вона затуляла очі руками, боячись глянути на Зайднера, а коли відривала руки, то скрикувала, мов божевільна, і знову кидалася рятувати Зайднера.

Нарешті її викинули з вагончика. І тоді в неї промайнула думка побігти до пана Янчука. Може, хоч його послухають ці звірі та перестануть катувати беззахисну людину!..

Але пан Янчук у супроводі ще одного гестапівця уже й сам ішов до вагончика Зайднера.

Марта спершу злякалась, гадаючи, що зараз і пана Янчука битимуть так само, як пана Зайднера. Але його не били. Він ішов рівною ходою, одягнутий, як завжди, в чорний костюм.

За ним на якійсь відстані кралися Юра і Петя.

— Що вони роблять з ним, пане Янчук! — закричала Марта. Але він нічого не відповів, ніби й не помітив дівчини і не чув її розпачливого крику.

Марта підбігла до Юри і Петі, розкуйовджена, бліда, в подраній сорочці, не схожа на себе. З її губ зривалися безладні слова:

— Його б'ють... хижо... страшно...

— Кого б'ють? — не одразу зрозуміли хлопці.

— Пана Зайднера! За віщо вони його?.. Він же добрий!

— Пана Зайднера б'ють? — перепитав Юра, щось напружено думаючи, і раптом сказав: — Ясно. Це Кріт на нього доніс. Ходімо туди.

Вони не насмілились підійти до дверей вагончика, а принишкли біля протилежної стінки, притулили вуха, затамували подих, їм не видно було, що робиться всередині, але розмову вони чули добре.

— Лини на нього води, — пробасив котрийсь із гестапівців, і Марта впізнала його, шепнула:

— Це той здоровий... що найдужче бив.

Почулося булькання води з графина. Потім — стогін, протяжний і важкий.

— Садови його на стілець. До столу, щоб не впав.

Чути було, як волочаться ноги Зайднера по підлозі. Посунувся стілець. Гестапівці ніяк не могли всадовити понівечену, напівживу людину.

Зайднер щось простогнав, розібрати не можна було.

— Ну, ну, не придурюйся! Знаємо ж, що все розумієш і можеш нам відповідати! З ким зв'язаний, говори!..

— Я нічого не знаю...

Це, безсумнівно, сказав пан Зайднер, але голосу його не можна було впізнати. То був голос людини, яка ледве-ледве могла видобути з себе якийсь звук. До того ж він шепелявив. Мабуть, гестапівці вибили йому зуби.

— А ось я тобі підкажу! Знову сильний удар.

Марта тремтіла як у пропасниці, ламала руки, водила довкола себе здичавілими очима, шукаючи підтримки, поради, допомоги. Шепотіла:

— Знову... знову... Він не витримає, помре.

— Отже, не хочеш сказати, хто тебе навчив вести радянську пропаганду? Гаразд. Це й не обов'язково зараз. Ти скажеш потім, будь певен. Раз ти вже в наших руках, то скажеш. Пане Янчук, підтвердіть, що цей тип вів пропаганду проти фюрера, що він є агентом Москви.

Всі троє біля вагончика зацікавилися. Ось зараз пан Янчук скаже, що він такого не чув, що він не може цього підтвердити, і оці звірі з свастикою на рукавах підуть собі геть. Ох, як було б добре, щоб на цьому все й скінчилося!..

Але раптом вони почули, як Владислав Янчук цілком виразно сказав:

— Підтверджую. Зайднер не є патріот Німеччини. Він є агент Советів.

— Боже мій! Що він говорить! — мало не скрикнула Марта. Далі події розвивалися

дуже швидко.

— Забирай його! — почувся короткий наказ.— Пане Янчук, ви теж поїдете з нами.

З гуркотом відчинилися двері. Два здоровенних гестапівці, тримаючи Зайднера під руки, витягли його з вагончика і поволокли через подвір'я до воріт. Інші з Янчуком ішли за ними.

Марта кинулась услід, але Юра схопив її за руку, зупинив:

— Не показуйся їм на очі.

Діти крадькома обійшли цирк, ховаючись серед різних будок, кліток та ящиків, і виглянули. Вони побачили біля воріт закриту машину з маленьким заґратованим віконечком. Зайднера вкинули в неї, як мішок, Янчук увійшов у машину сам. Вона фуркнула димом і зірвалася з місця.

9

Янчук повернувся десь опівдні.

Поводився так, ніби нічого й не сталося минулої ночі. Навіть більше: ходив він задоволено, як людина, котрій пощастило здійснити якийсь намір.

А надвечір стало відомо, що пана Янчука призначено директором цирку замість пана Зайднера.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1

Кобург. Невелике західнонімецьке місто з червоними гостро-ігровими ігровими дахів на будинках, що, здається, сидять один ла одному, з мереживом асфальтових, брукованих вулиць, вуличок та провулків, з острівцями парків і сквериків.

А Марті воно зараз здається нескінченним. Дівчина намагається йти швидше, але на її шляху стільки всіляких перешкод, що доводиться раз у раз зупинятися та очікувати. То — валка людей з мішками, вузлами і чемоданами, то — "пробка" з тролейбусів і автомашин просто посеред вулиці, то — колона обірваних, пошарпаних, вимучених солдат...

Марті хочеться якнайшвидше добігти до свого вагончика, зустрітися з хлопцями, Юреком та Петком, щоб разом з ними прочитати записочку, таку довгождану, від пана Зайднера.

2

...Як забрали напівмертвого пана Зайднера та як став Влади-слав Янчук директором цирку, одразу все пішло по-іншому.

Янчук не сидів у Мейненгені, як його попередник Генріх Зайднер. Він увійшов у велике довір'я до пана Шредера, умовив його дозволити цирковій групі їздити по країні. І цирк їздив. Де тільки не побував він: і в Магдебурзі, і в Кельні, і в Лейпцігу, і в Брауншвейзі!.. Текли гроші на рахунок пана Шредера. Текли гроші і в кишені пана Янчука. Янчук умів обдурити, обкрутити свого хазяїна. Але задоволені були обоє.

І не було б на що нарікати ні тому, ні другому, та... обох їх лякало становище на фронтах.

Ще Гітлер виступав з історичними промовами, обіцяючи своїй армії якусь нову зброю. Ще його глашатай Геббельс намагався підтримати бойовий дух німецьких солдат. Але після розгрому армії Паулюса на Волзі вже ніщо не могло зупинити радянських військ. Війна уже йшла не на радянській, а на німецькій землі. Уже палали і падали німецькі міста від радянських авіабомб. Уже німецьке командування не знало, куди дівати своїх поранених — ними заповнені не тільки лікарні, але й школи, театри, приватні будинки.

І ось тепер Владислав Янчук повертався з своїм цирком у Мейненген. Наказ пана Шредера був категоричний: негайно повернутись! Але довелося зупинитись у Кобурзі.

Причина була непередбачена: у Янчука мобілізували автобус і автомашини, якими він перевозив свої вагончики, артистів і все циркове майно. Забрали для потреб армії.

Просуватися далі до Мейненгена не було ніякої змоги. У Янчука лишились тільки дерев'яні вагончики на колесах, в яких можна було жити.

Янчук поставив шапіто і почав давати вистави в Кобурзі.

Але, хоча це місто й не бомбили, жителям його було вже не до розваг. Вистави проходили майже в порожньому залі, артисти розбігалися, і вистави довелося припинити. Янчук втратив свою самовпевненість і силу. Все частіше й частіше він лишався на самоті, щось важко думав.

А Юра, Петя та Марта стали вільнішими. Тепер вони часто ходили по місту, приглядалися до того, що в ньому робиться, дослухалися, що кажуть люди.

І ось одного разу на околиці їм пострічалася валка полонених.

Таких валок вони бачили вже чимало. Ідуть у лахмітті люди, худючі, виснажені, бородаті. Не люди, а висхлі мумії із згаслими голодними очима. Ідуть, переставляють ноги, стукають по брукові дерев'яними черевиками. А навколо конвоїри з автоматами...

Раніше конвоїрів було багато. Тепер їх стало менше. Всіх, здатних носити зброю, посилали на фронт, сподіваючись усе ж таки зупинити Радянську Армію.

Біля цієї валки теж мало було конвоїрів. Вони не кричали на полонених, не штовхали їх автоматами, а йшли мовчки, понуро...

Може, троє друзів пройшло б повз цю валку, як проходили мимо багатьох інших, та раптом їм здалося, що звідкись долинув тихий оклик:

— Марто!

Всі троє здригнулися, наче їх одноразово пройняло електричним струмом. Глянули одне одному в вічі: чи не примарилося їм?..

Але ніби з підземелля чи з високого неба знову долетіло:

— Марто!..

— Боже мій!..— похитнулася дівчина.— Та це ж голос пана Зайднера!

— Проходьте, проходьте!.. Чого зупинились! — крикнув на них конвоїр. Навіть каска та мундир не могли приховати його старості.

Вони зрушили з місця. Але тепер уже їхні очі жадібно шастали по обличчях людей,

що човгали й човгали своїми дерев'яними черевиками. Не було сумніву, що голос долинув з натовпу оцих обірваних, виснажених, нещасних людей.

І вони не помилилися.

— Я бачу...— прошепотіла Марта.— Он він... з бородою...□Тепер Зайднера впізнали і Юра з Петею. Впізнали по очах.

А може — по усмішці. Він навмисне посміхнувся, щоб привернути їхню увагу.

Але який же він був несхожий на себе! На ньому ніколи не було такого лахміття, у нього ніколи не було такого довгого скуйовдженого білого чуба і сивої бороди.

— Ви йдіть, а я поверну за ним,— сказала Марта своїм друзям.— Нам треба дізнатися, в якому таборі він сидить.

Хлопці кивнули на знак згоди. Юра попередив:

— Будь обережна, Марто.□Дівчина назирці пішла за колоною.

Ось уже й околиця міста, а валка суне й суне далі.

За містом — переліски, горби. А серед горбів — довгі бараки, обнесені колючим дротом у кілька рядів. Туди й попрямувала валка ув'язнених.

У цьому ж напрямку ішли ще люди, і Марта не боялась, що конвоїри звернуть на неї особливу увагу. Навпаки, тут, за містом, конвоїри не забороняли стороннім підходити ближче до валки, навіть дозволяли кидати в'язням хліб, картоплину чи цибулину...

Ой, як же шкодувала Марта, що в неї нічого з собою не було!..

Вона тільки провела пана Зайднера довгим поглядом, постояла ще трохи, поки валка заховалася за колючим дротом і розсіялась по бараках, і пішла геть.

Та нічого! Тепер вона вже знала, що робити далі.

Дома, у вагончику, Марта розповіла про все хлопцям. Вони довго не спали, радилися, як допомогти панові Зайднеру.

Ні, вони, звичайно, не могли зробити для пана Зайднера багато. Але їхні передачі підтримували його сили— Майже всі ті гроші, які їм усе скупіше й скупіше видавав Янчук, вони витрачали на пана Зайднера. Тепер у них була щоденна турбота, радісна й тривожна.

3

І ось, нарешті, перша записка від пана Зайднера!

Так дивно це вийшло. Вона кинула йому булочку. Він, здається, нахилився, підняв її. Але коли валка пройшла, то Марта побачила: булочка лежить на дорозі. Вона з жалем підняла її з землі, дивуючись, що б це могло означати?

Та раптом зрозуміла, що це не сьогоднішня булочка, а вчорашня. Сьогоднішня була свіжа, а ця — черства. Спершу ні про що не здогадалася. А потім побачила, що булочка в, одному місці розрізана. Просунула палець у той розріз: папірець...

Тоді швидко-швидко пішла геть, не чуючи під собою землі.

Ускочивши у вагончик, Марта одним подихом видихнула:

— У мене записка!

— Від кого? Яка записка?...— разом кинулися до неї хлопці.

— Від пана Зайднера!..

Три голови схилилися над малесеньким папірцем. "Спасибі, рідні мої! Скоро зустрінємось. Будьте обережні". Від цих слів дітям потеплішало на серці.

— Давайте, я цю записочку в себе заховую,— сказала Марта.— У мене Кріт ніколи не знайде. І не здогадається.

— Тільки б не повіз нас знову кудись звідси,— промовив Юра.— Щось він дуже мовчазний ходить. Думає про щось

4

А думати Владиславу Янчуку справді було про що.

Коли німецька армія успішно наступала на східному фронті, він твердо вірив, що радянським військам не вивернутись. Коли почалися бої з перемінним успіхом, він все ще гадав, що це — тимчасове явище.

Але коли Радянська Армія, ламаючи на своєму шляху всі перепони, ступила на німецьку землю, коли над німецькими містами з'явилися радянські літаки, коли почалася масова евакуація населення, Янчук остаточно зрозумів, що настає кінець. Палає земля у Гітлера під ногами. Палає земля під ногами і в нього, Янчука.

То що ж робити?..

Напрошувався поки що єдиний вихід: будь-що дістатись до Мейненгена під крило пана Шредера. Той не захоче залишитись у ворожій пастці. Він знайде, як врятуватись. Отож, і його, Янчука, не кине напризволяще. І Янчук вирішив: негайно ж подзвонити панові Шредеру.

Але по дорозі на переговорний пункт Янчук увесь змокрів від хвилювання. Що ж він скаже панові Шредеру? Що тут, у Ко-бурзі, у нього забрали автомашини і автобус? І що він тепер, як прикутий, нікуди не може зрушити з місця? Що артисти розбігаються і незабаром він, Янчук, мов на посміховисько, знову залишиться тільки з єдиним своїм номером — з трьома дияволя-тами?

Влади слав Янчук уявив собі довге кам'яне обличчя пана Шредера, його каламутні очі, які можуть дивитися на людину хвилинами не кліпаючи, і його пройняв дроз. Не дуже приваб-

на перспектива знову потрапити до рук того звіра та ще й у такий непевний час!

Але й відмовчуватися не можна. Тут, у Німеччині, Шредер, як захоче, то знайде його й під землею. Адже це не жарт: був цирк і не стало цирку! Ні, вихід один: схилий голову та йди проси помилювання і захисту.

І Янчук, як у темну прірву, переступив поріг міжміської переговорної.

Раніше він завжди легко і швидко додзвонювався до Шредера з будь-якого міста. Цього разу механізм зв'язку десь заїло. Спершу худюща й бліда фрау з навушниками на голові пообіцяла викликати квартиру пана Шредера протягом деєяти-п'ят-надцяти хвилин. Через півгодини вона повідомила, що телефонного зв'язку з Мейненгеном уже немає. Нарешті, коли Янчук втратив надію поговорити з Шредером, вона закричала;

— Швидше, швидше, в кабінку номер шість!

Трубку завжди брала покоївка пана Шредера. Цього разу з ним розмовляла сама фрау Шредер.

— Хто? Хто? — кричала вона таким диким голосом, що Янчук аж перелякався.

— Говорить Янчук! — повторював він. — Я просив би до телефону пана Шредера!

Він почув у трубці істеричне ридання, крізь яке проривалися окремі слова:

— Немає... Убито пана Шредера... поїзд... радянські літаки....

У трубці тріщало так, що в Янчука засвербіла барабанна перетинка. Та як би там не було, а він зрозумів, що пана Шредера вже немає серед живих. Поїзд, в якому він, може, повертався з чергової поїздки на Схід, розбомбили радянські літаки...

Янчук не дослухав фрау Шредер. Та це було й зайве. Він повісив трубку і всією долонею витер з лоба рясний піт.

Ясно! Тепер у нього хазяїна немає. Він вільний робити що завгодно. Йому не треба думати про зустріч із своїм, по суті, не дуже-то надійним хазяїном. Не треба звітувати за ту досить-таки кругленьку суму грошей, яку він ще не переказав на рахунок Шредера. Не треба ризикувати собою десь близько біля лінії фронту.

Він розпустить і решту артистів, лишиться тільки з власною групою і заховається в оцій завірюсі, щоб потім зорієнтуватися, куди діватись далі...

Радянські війська нестримно наступають зі сходу. Війська союзників ідуть із заходу. Хто з них буде тут, у Кобурзі, швидше? Хай хто завгодно — американці, англійці, французи, тільки не росіяни! Якщо його тут накриють радянські солдати, тоді — капець! Смерті не минути.

Але хіба ж для того він утік за тисячі кілометрів, у Німеччину, щоб тепер накласти головою? А чи не краще було б не ждати, поки прийдуть американські війська, а самому піти їм назустріч?

Він діяв спокійно. Видав артистам, які ще лишилися, якусь грошову мізерію і сказав розходитись куди кому хочеться. Два вагончики (в одному тепер жив він сам, а в другому — Юра, Петя і Марта) закотив у глухий куток занедбаного парку і почав шастати по місту, ловлячи і зважуючи всі найновіші чутки та офіційні повідомлення.

Тепер тільки треба вчасно зорієнтуватись. Що б там не було, а на кінець війни він повинен опинитись на тій території, де будуть війська союзників. Та сталося так, що дальша доля Вла-дислава Янчука була вирішена без його участі.

Поки радянські війська штурмували лігво фашистського звіра — Берлін, поки вони знищували та брали в полон останні розпорошені загони гітлерівців, американські війська без бою увійшли в Кобург. Німецькі солдати і офіцери покійно складали зброю, а цивільні виходили назустріч американській армії в святковому одязі, з квітами.

Янчук з радості мов збожеволів. Дізнавшись, що американські війська вже в місті, він, як вихор, влетів у дитячий вагончик, блідий і розхристаний, і закричав:

— Слава американській армії! Ви чуєте, поросята? Американські війська вже тут!

І подався кудись, наче з ланцюга зірвався.

Юра, Петя і Марта були приголомшені.

Багато чого змінилося відтоді, як дев'ятого травня 1945 року гітлерівська армія капітулювала.

Сталися зміни і в концтраційному таборі.

Замість вартових німців стали вартові від самоврядування.

Але все ж це були вартові.

Замість коменданта німця став комендант американець. Але все ж це був комендант. Змінилися й порядки. Було організовано трійцю, куди входили той же комендант, німець від магістрату і представник від ув'язнених. Ця трійця була керівним органом у таборі.

Людей уже не ганяли на тяжку роботу, їх не били і не морили голодом. Навпаки, американці одразу ж дали добрі пайки, часом навіть давали шоколад. Але все ж табір існував і навколо бараків залишився колючий дріт. Полонені були відрізані від навколишнього світу, як і раніше. Серед них ходили чутки, що багато концтаборів уже ліквідовано, але потім виявлялося, що чутки ті невірні, що у всіх концтаборах ще сидять люди і там настановлено такий же порядок, як і в концтаборі Ко-бурга.

Нарешті одного дня десь перед обідом до табору прибуло високе начальство. В приміщення комендатури почали викликати полонених. Викликали по одному. Одного випускали, а іншому наказували зачекати. Табір гув, як розворушений рій.

Зайднер сидів просто на землі під старим високим кленом і палив сигарету за сигаретою. Коли почув своє прізвище, повільно звівся, розтоптав підшвою недопалок і пішов до комендатури. Вірив, що його тримати далі не будуть, бо він же був проти війни, проти Гітлера, а американці теж — проти війни і теж — воювали проти Гітлера.

За столом сиділо п'ятеро. З них двоє військових, двоє цивільних і представник концтабору, якого Зайднер давно запідозрював у зраді своїм товаришам.

Запитував комендант американець:

— Генріх Зайднер?

— Так, Генріх Зайднер,— відповів він на диво рівним і спокійним тоном.

— За що ви сюди потрапили?

Зайднер глянув на папку під руками коменданта, відповів:

— Мабуть, там написано.

— Авжеж, тут дещо сказано...— розтягуючи слова і жуючи гумку, багатозначно підтвердив комендант. Він гортав і гортав аркушки, хоч було ясно, що він заздалегідь добре з ними познайомився. Несподівано запитав:

— То ви, виходить, артист? Циркач?

— Був.

— А чому ви стали займатися політикою?

— Я завжди вірив у те, що війна закінчиться саме так, як вона закінчилась, пане комендант.

Комендант подивився на Зайднера з цікавістю.

— Ви були за поразку Німеччини?

— Ні, я був за поразку фашизму.

— І активно сприяли цьому?

— На жаль, ні. А втім, яке це має значення тепер.

— Має, пане Зайднер, має...— багатозначно сказав комендант.— Скільки вам років?

— Сорок два.

— А на вигляд ви значно старший,— посміхнувся він.

Зайднер не підтримав посмішки. Сумно сказав:

— Причина для цього була досить серйозна.

— Що ви маєте намір робити, як вийдете з табору?

— Я влаштуюсь на роботу. Мені потрібні гроші, щоб підлікуватись. У мене дуже погане здоров'я. Я так довго не протягну. Мене били...— Зайднер почав втрачати спокій. Оцей допит, саме допит, а не розмова, виводив його з рівноваги. Чого добивається комендант? Що йому ще треба від Зайднера?

— Ви вільні,— нарешті сказав комендант.— Тільки треба жити так, щоб вас не били...

Ще за півгодини Зайднер був за ворітьми.

Зупинився. Оглянувся довкола, ніби не вірив тому, що сталося, або не знав, що йому робити далі.

Вартовий махнув на нього автоматом, крикнувши, як на кішку:

— Тпрусь! — і тупнув ногою.

Мабуть, він вважав це за доречний жарт. Зайднер глянув йому в очі і відчув, що груди його сковує холод. Нічого не відповівши, повернувся і швидко пішов.

Він не знав, куди йде. Спершу повернув у якийсь вузький і глухий провулок, де просто перед дверима і перед вікнами висіла білизна. Він сів у невеличкому скверику. Помацав у кишенях — там було пусто. Всі сигарети він викурив у таборі. Грошей не було. Жодного пфеніга. Оглянувся довкола себе. На сусідній лавці сидів чоловік з рудою куценкою борідкою. Зайднер спитав:

— Чи не знайдеться у вас сигарети!

Той простяг пачку:

— Паліть.

Зайднер жадібно втяг у груди дим і тоді раптом згадав, що йому необхідно знайти Марту і хлопців. Знайти їх не важко. Ще вчора Марта приходила до нього.

— Скажіть, будь ласка, де тут цирк? — звернувся він до чоловіка, який почастував його сигаретою.

— Цирк?..— здивувався той.— У нашому місті цирку немає.

— Тобто як? — не повірив своїм вухам Зайднер. І захвилювався : — Ну, цирк. Розумієте? Цирк!

— Цілком розумію. Але в нашому місті цирку немає.□Зайднер схопився. Де ж шукати Марту?

— До побачення,— сказав він механічно і пішов із скверика.

Людей на вулицях стало більше. Може, то в установах закінчився робочий день. А

може, Зайднер досі їх просто не помічав. Тепер він приглядається до кожної постаті, до кожного обличчя. Йому можна надіятись тільки на сліпий випадок: ось так ітиме і зустрине Марту. Таке може статися, а може й не статися.

Є надійніший спосіб. Простежити, коли Марта йтиме до нього в табір. А йтиме вона напевне. Адже вона ще не знає, що він уже на волі. Авжеж, це — найнадійніший спосіб зустрітись.

Але де ж переночувати? Де знайти притулок?.. І де взяти грошей, щоб поїсти? Ці питання були невідкладні. День уже хилиться до вечора. Не ночувати ж йому десь на лаві в парку! Ще бракувало, щоб він, вирвавшись із концтабору, потрапив у руки поліції як безробітний, як бездомний бродяга!..

Роздумуючи над своєю долею, Зайднер ішов і йшов далі. Він боявся зупинитись. Йому здавалось, що як тільки зупиниться, на нього одразу ж звернуть увагу. Поки йде, він схожий на звичайного робітника, який повертається з роботи додому. Але, як тільки зупиниться, одразу ж буде помітно, що він — бездомний і чужий у цьому місті.

І раптом несподівано для самого себе Зайднер таки зупинився. Серце в грудях закалатало шалено і гучно. Він побачив Владислава Янчука. Побачив у спину, але впізнав. На Янчукові був гарно пошитий сірий костюм, зелений капелюх з широкими крисами і чорні лаковані черевики. Ішов він неквапливо. Тому Зайднер його й наздогнав.

Він стояв недовго, лише якусь хвилину. А потім пішов назирці за Янчуком. Ясно ж як білий день, що Янчук приведе його до Марти!..

Проте сподіванка була передчасною. Біля одного великого будинку з розкішним фасадом Янчук зупинився, затримався на якусь мить, ніби роздумуючи чи вагаючись, і зник за масивними дерев'яними різьбленими дверима.

Що це за будинок? Не схоже, щоб Янчук жив у ньому.

Насторожено озираючись, Зайднер наблизився до будинку. У вічі впала чітко написана німецькою і англійською мовами вивіска, яка свідчила, що тут міститься міська американська комендатура. Зайднера це приголомшило. Які зв'язки у Янчука з американською окупаційною владою?.. Які справи могли привести його сюди?..

Проте затримуватись біля дверей не можна було. Щомиті міг з'явитись Янчук. А потрапляти йому на очі Зайднер не мав аніякісінького бажання. Особливо зараз.

Приміщення комендатури стояло фасадом до великої трикутної площі. За площею зеленів молодий сквер з ріденькими кущами і невисокими деревами. Там гралися діти і сиділи на лавах дорослі. Зайднер, не зводячи очей з дверей комендатури, пішов туди.

Він сів на лаву. Так він ніякої підозри до себе не викличе. Просто сидить літня людина й відпочиває. Хіба що його одяг? Надто вже він подраний і брудний. Але Зайднер вже переконався, що далеко не всі в місті добре одягнуті. Багато й таких убогих, як він.

Але все ж таки, що привело до комендатури Янчука? І що він робить в цьому місті, якщо цирк не працює? Зайднер навіть набув про голод, про сигарети.

Янчук не з'являвся довго. Вже почало вечоріти. Зайднер уже навіть злякано

подував, що прогавив його. Цього б він собі ніколи не подарував... Але ні, прогавити Янчука він не міг. Його очі стежать за дверима невідривно. За час, скільки він сидить, з комендатури вийшла лише група військових, якийсь підприємець у котелку і вся в чорному жінка, мабуть, удова, яка приходила просити допомогу...

У комендатуру треба йти і йому, Зайднерові,— оформити документи. Але не обов'язково тут, а там, де він зупиниться на постійне проживання. Тут, у Кобурзі, він не має наміру жити. Подалі від табору, від Янчука, до своїх знайомих місць!..

Зайднер мимоволі шарпнувся, і знову його серце часто-часто забилося. У дверях з'явився Владислав Янчук. Кілька яскравих ламп над дверима, що недавно спалахнули, освітили його обличчя. Воно було вдоволене. Янчук швидко і бадьоро пішов вулицею. Потім він повернув у провулок. Потім — ще в один. А вже цей вивів Янчука і Зайднера на базарну площу. Тут людей мале, і Зайднерові довелось трохи відстати, щоб не привернути Янчукової уваги. Проте він увесь час не спускав з нього очей.

Янчук пішов поміж магазинами, які вже не працювали, і зник за одним із них. Зайднер наддав ходу. І коли теж повернув за магазин, то Янчук уже входив до одного з вагончиків, що стояли в глибині парку, притулившись до глухої кам'яної стіни.

Ці вагончики були добре знайомі Зайднерові. Йому колись належав саме той, до якого зайшов Янчук. В тому вагончику його нещадно, по-звірячому били фашисти. В ньому Янчук підступно свідчив про його, Зайднерову, вину перед гітлерівським режимом. Звідти його забрали спершу в тюрму, а потім у концтабір.

Але чому ці вагончики опинилися тут, у Кобурзі?.. Зайднер не знав цього. Але тепер уже він твердо вірив, що з Мартою зустрінеється. І станеться це не пізніше, як сьогодні. А там уже придумає, що робити далі.

У невеличкому віконці Янчукового вагончика спалахнуло світло. І тільки тепер Зайднер звернув увагу на те, що в другому вагончику теж світиться. Значить, там живуть Марта, Юра і Петя... Вже добре стемніло. Проте Зайднер не квапився підходити до вагончиків. Ждав, поки у Янчука погасне світло. Хай він засне.

Зайднер ждав терпляче і вперто. Ховався в густих тінях, переходив з місця на місце, уникав небагатьох перехожих. І — ждав, ждав. Зараз цей бездомний, понівечений чоловік прагнув тільки одного — зустрічі з Мартою.

Нарешті в Янчуковому вагончику стало темно. Отже, треба почекати ще з півгодинки. Які ж вони довгі, ці півгодини!

Та ось Зайднер дуже обережно підходить до вагончика. Йде не до дверей, а до глухої бокової стіни. Йому перехоплює подих. Він мимоволі хапається рукою за серце і так стоїть якийсь час, дослухаючись до того, що діється за стіною. Чути голоси. Там розмовляють. Але про що саме, розібрати не можна.

Зайднер піднімає тремтячу руку і тихенько стукає... Ні, його не чують. Розмова за стіною триває. Він стукає дужче. Відчуває: ще мить — і нерви не витримають, він зробить якусь дурницю, може, крикне. Стукіт почули. У вагончику спершу стає тихо, потім приглушений хлоп'ячий голос запитує:

— Хто там?

— Це я... я...— каже Зайднер. Він не хоче називати свого прізвища, і щоб там, за стіною, зрозуміли, хто він, додає: — Це я, Марте..

— Пан Зайднер! — вихоплюється дівчачий голос.

— Я... я...— каже він ще раз.

Миттю всі троє опинилися надворі. Але вони вже теж не маленькі, знають, як себе тримати. Вони не зчинили галасу, а тільки притулилися до Зайднера і все повторювали пошепки, гаряче:

— Пан Зайднер! Пан Зайднер!.. Які ми раді!

Цей літній сивий чоловік давно вже забув, що таке ласка, що таке радість. І те й друге він зараз мав. І тому, не соромлячись дітей, плакав.

— Ходімо до річки. Нас може почути Кріт,— сказав Юра.

Річка Іц протікала недалеко, за парком. Тут було тихо і невимовно гарно. Дерев ледь чутно шелестіли сонним листям. Вода віддзеркалювала зорі. Вони мерехтіли та переливалися різними барвами ще дужче, ніж на небі.

— Ми сюди частенько приходимо, пане Зайднер,— сказала Марта.

— Я вже й інше слово чув, Марто,— каже він їй.— Там, у таборі, росіяни називали мене хорошим словом "товариш".

— Авжеж, у нас всі дорослі кажуть одне одному "товариш",— підтвердив Юра.

— Вас зовсім випустили? — допитувалась Марта.

— Зовсім, Марто. У всякому разі, я зроблю все, щоб більше туди не потрапити. А що пан Янчук? Хто він тепер?

— Він зайняв ваше місце. Ми їздили по різних містах. А кінець війни застав нас оце тут. Пан Янчук — хазяїн цирку.

— Ясно,— кивнув головою Зайднер.— Тільки не зрозуміло, чому він в американську комендатуру ходив. Я зовсім випадково натрапив на нього. Ішов за ним. Ось так і вас знайшов.

— А де ж ви будете жити, пане Зайднер?

— Жити? — перепитав він задумливо.— Мені сьогодні сказали, що треба так жити, щоб мене більше не били. От я й житиму там, де мене не битимуть. Туди подамся, у східну зону.

Досі цей намір лише невиразно бентежив його. Тепер він зрозумів, що тільки так і буде: він перейде з американської зони окупації в радянську. Досить, уже доволі надивився, натерпівся! З нього досить!

— Я про вас не забуду, любі мої. Все, що зможу, зроблю, щоб вирвати вас з лап цього звіра, щоб ви повернулись додому.

— Невже це коли-небудь може статися! — вихопилось у Юри.

— Тепер може, діти. І не тільки може, а це — буде. Я вірю. Правда перемагає Кривду.

Марта схаменулась:

— Ви ж, мабуть, голодні, пане Зайднер. У вас, певно, і грошей немає!

— Атож, голодний. І грошей немає. Навіть на сигарети,— зніяковіло відповів

Зайднер.

— Я миттю,— сказав Юра і побіг до вагончика.

Але швидко він повернувся, захеканий і стривожений.

— Кріт шукає нас. Біля вагончиків ходить.

— Він бачив тебе? — захвилювався Зайднер.

— — Ні, я не добіг. Повернувся.

— Негайно йдіть до себе,— наказав Зайднер.— І — ні слова. Щоб у нього не було ніякої підозри.

— Ми знаємо, розуміємо, пане Зайднер.

Юра витяг з кишені всі свої гроші.

— Ось візьміть. Це ми для вас берегли. Зайднер обняв їх, схвилюваний і розчулений.

— Ідіть, діти. Ідіть, любі мої. Я не забуду про вас. Вони пішли до вагончиків.

А він швидко зник у протилежному напрямку.

6

Навіть тоді, як прийшли американські війська, Владислав Янчук не почував себе твердо на землі. А що як і американці такі, як і росіяни? Що як почнуть допитуватись: хто ти, що? То була б катастрофа. Його могли б повернути в радянську зону і передати в руки радянських воєнних властей.

Та цього не сталося. Американці трималися на чужій землі, як у себе вдома, але ніяких викликів, допитів не було. Навіть більше, окупанти дозволяли відкривати магазини, майстерні, підприємства, кіно, театри. Янчука ніхто не викликав, не турбував. І Владислав Янчук сам вирішив іти в комендатуру. Правда, він дещо вагався. Ще холонуло в грудях від страху — бува сам залізеш у петлю. Але Янчук звик ризикувати.

Його прийняв огрядний, товстощокий комендант.

Янчук заговорив обережно, намагаючи, як би досягнути до серця пана коменданта. Він сказав, що хоч ніколи й не ув'язувався ні в політику, ні у війну, але немало постраждав від війни. У нього, бачте, був цирк, а тепер його не стало. А тим часом цирк і для панів американців був би доброю розвагою.

Комендант зацікавився.

— О, цирк! Ол-райт! Нам потрібен у місті цирк!

— Отож дозвольте мені його відкрити,— розплився у посмішці Янчук.

— Що вам для цього потрібно? — запитав комендант.

— Лише ваш дозвіл. Лише дозвіл, пане комендант.

Той підняв густі брови.

— І більше нічого?

— Більше нічого.

— То я вам дозволяю. Відкривайте свій цирк.

Янчук зам'явся.

— Але ж, документ який-небудь.

— Документ? — здивувався комендант.— Мое слово і є документ. Чи ви, може, думаєте, що ми сюди ненадовго, тільки погостювати прийшли!

— Що ви? Що ви? — схаменувся Янчук.— Навпаки, я дуже радий. Я щасливий! Боже мій!

Він говорив щиро. І ця щирість була написана на його обличчі. Комендант не міг її не помітити. Тому він знову став поблажливий і добрий.

— Дозволяю цирк. І чим швидше, тим краще.

Ось тоді Янчук і вибіг з комендатури, не чуючи під собою землі. Він ішов, сповнений райдужних думок і надій. Так ось аж коли, нарешті, свого добився! Тепер уже йому ніщо не загрожує. Вороття до минулого немає. Недарма ж комендант сказав, що американці сюди не в гості прийшли. Отже, починай, пане Лггчук!

Владислав Янчук — не з тих людей, які уміють тільки мріяти. Він — людина справи. І тому одразу ж, як тільки зайшов у вагончик, сів до столу і почав записувати, що необхідно зробити і придбати для відкриття цирку. Перш за все треба дати оголошення в газету про те, що він набирає робітників і артистів усіх жанрів. Не прийдуть, а прибіжать. У місті безробітних — хоч греблю гати!

Він почав складати оголошення. З задоволенням написав останню фразу: "Звертайтеся до директора цирку pana Янчука". Як це добре звучить: директор цирку! І директор, і хазяїн!

Янчук повернув вимикач, ліг. Завжди до нього швидко приходив міцний сон. Але сьогодні лише легка дрімота затуманила мозок. Він прокинувся невідомо від чого. Йому здалося, що біля сусіднього вагончика відбувається якась метушня.

Полежав ще трохи, дослухаючись, підвівся, накинув на себе піжаму і вийшов надвір. Сусідній вагончик був темний. Але двері чомусь напіввідчинені. Якась неясна тривога охопила Янчука. Він кинувся у вагончик. Порожньо. Нікого немає. Невже втекли? Втекли саме тоді, як у нього так блискуче налагоджуються справи!

Ще не вірячи тому, що сталося, Янчук почав шастати по всіх куточках. Він стискав кулаки, скреготів зубами і шепотів прокльони. Потім вискочив надвір і почав ходити туди й сюди біля вагончиків, роздумуючи, що йому робити далі. А що ж робити! Завтра вранці він заявить у поліцію. Знайдуть!

Але несподівано всі троє з'явилися перед Янчукові очі. В першу мить він навіть розгубився, не знав, що їм сказати. До нього невинним голосом обізвався Юра:

— А ми до річки ходили, пане Янчук. Там так гарно!

— До річки? — все ще не вірячи очам, поглядав він то на того, то на того.— А чого це вам серед ночі заманулось до річки?..

— Там гарно,— повторила Марта Юрині слова.— А ще ж не пізно.

Янчук щось поміркував. Далі сказав напутно:

— Зараз небезпечно вночі ходити. Може забрати патруль.□До нього знову повернувся гарний настрій, і він сказав:

— Незабаром усе це закінчиться. Ми знову поставимо шапіто і почнемо виступати.

Уже є дозвіл. Чуєте, поросята? Пан комендант дозволив відкрити цирк. Ми поставимо його на найвиднішому місці. Наш цирк збиратиме тисячі людей. Вам зроблю найкращу афішу. Ви чуєте, що я кажу?

— Чуємо, пане Янчук,— озвався Юра таким голосом, наче й він радів з того, що намалював Кріт.

— Ото ж то й є. А тепер до вагончика. Спати!

7

Восени 1945 року в одній центральній радянській газеті з'явився відкритий лист, під яким стояли два підписи: "Сергій і Валентина Любченки". В листі говорилося:

"Дорогі товариші!

Ще на початку війни ми загубили свого сина Юру і досі не можемо його розшукати".

Далі йшлося, за яких обставин Любченки загубили сина. Лист закінчувався словами:

"Звертаємось до всіх, кому потрапить в руки ця газета: якщо Вам доводилося зустрічати нашого синочка Юру, то повідомте. Тоді, в 1941 році, йому було десять років, а зараз уже чотирнадцять.

А може й ти, любий наш Юрасику, натрапиш на цього листа, то озовися! Твій татко і мама шукають тебе. Ми живемо у Києві по вулиці Придніпровській, 12, працюємо, як і раніше, в цирку.

Уклінно звертаємось до всіх-всіх: допоможіть нам розшукати нашого синочка Юру!"

8

Генріх Зайднер прокинувся о восьмій годині ранку. Крізь нещільно затягнуті штори в його невеличку кімнатку пробивалися веселі промені сонця. Він не любив ніжитись у ліжку. Але сьогодні вирішив трохи полежати та почитати куплені звечора газети.

В житті Зайднера сталися великі зміни.

Він благополучно перейшов демаркаційну лінію, яка на перших порах після закінчення війни не дуже й охоронялась, і опинився в східній зоні.

До якого б міста він не потрапив, скрізь бачив, як відбудовуються заводи і фабрики, як зводять нові і ремонтують старі будинки, як насаджують молоді сквери і парки. Можна було стати на будь-яку роботу, але він був артист, і тому переїздив з міста до міста, шукаючи, де організовується цирк.

Так дістався Магдебурга. Тут набирали циркових артистів. Працювати на першах Зайднер, звісно, вже не міг. Він став килимовим клоуном. Йому дали маленьку кімнатку, і своїм становищем Зайднер був цілком задоволений.

Та все ж спокою в його серці не було. Те, що йому довелося бачити і пережити за панування фашизму, зробило його уважним не лише до власної долі, а й до всього, що діється в світі. Раніше він стихійно не сприйняв фашистів з їхніми бандитськими порядними і звірячою мораллю. Тепер же стежив за політичними подіями цілком

свідомо. Читав газети і звідти брав теми для своїх дошкульних сатиричних реприз.

Зайднер щодня купував не тільки німецькі, але й радянські газети та уважно перечитував їх, проймаючись дедалі більшою симпатією до радянського народу. Мріяв знову потрапити на гастролі до Радянського Союзу і на власні очі побачити те, про що читав у газетах.

І ось зараз він з цікавістю переглядав радянські газети.

Раптом Зайднера аж підкинуло. Він уп'явся очима у відкритий лист Сергія та Валентини Любченків... Та це ж про Юру і Петю. Він уже радився з директором цирку, з своїми новими друзями-артистами, як виручити їх з біди, як повернути додому. Так ось як вони опинились у фашистській Німеччині. Янчук просто втік, захопивши з собою дітей. Скористався з повітряного нальоту!..

Генріх Зайднер не став пити ранкового чаю. Він схопився з ліжка, швидко одягся і вибіг на вулицю. За півгодини був у кабінеті директора цирку.

— Що з вами, товаришу Зайднер? — запитав той, побачивши у дверях вкрай збудженого артиста.— Ви захворіли?

— Ні, я цілком здоровий,— відповів Зайднер.— Але я прошу дати мені триденну відпустку. Мені конче треба побувати у радянського повпреда.

Директор цирку округлив очі:

— Вам? У повпреда? Чи не збираєтесь ви залишити циркову арену та податися на політичну?

— Такого наміру я не маю. Але допомогти хорошим людям треба. Тільки я можу це зробити. Тільки я знаю, де хлопчики!

— Це вже щось від детективу,— пробубонів директор цирку.— Які хлопчики? Ви щось забалакуєтесь, товаришу Зайднер. Чи, може, це ваш черговий жарт? То ми з вами — не на манежі.

— Це ж ті самі, що я вам про них розказував. Ось Юрині батьки листа до газети написали. Послухайте.

Директор цирку не знав російської мови, і Зайднер змушений був перекласти листа дослівно на німецьку. Директор був вражений і схвилюваний.

— Авжеж, вам неодмінно треба їхати,— сказав він.— І негайно ж. Хоч зараз. Безсумнівно, радянський повпред зв'яжеться з комітетом по репатріації. Хлопців повинні повернути до дому. Бажаю вам успіху, товаришу Зайднер.

9

Світлий просторий кабінет з білими шторами на високих вікнах. Великий горіховий письмовий стіл з дебелими різьбленими ніжками. Перед столом два м'яких крісла. В одному з них сидить Юра. Власне, не сидить, а увесь час совається. Він не може сидіти спокійно. Та й хто б усидів! Адже йому й не снилось і не гадалось, що його можуть покликати на таку розмову.

За столом привітний чоловік з густим сивим чубом і маленькими вусиками. Він веде розмову неквапно, спокійно.

— Ти знаєш, хто ти і звідки?

— Знаю, знаю,— аж задихається Юра.— Я — Юра Любчен-ко. Постійно жив у Києві. Але був у багатьох містах України. З цирком, на гастролях...

— Ти пригадуєш своїх батьків? Не забув, які вони? — питає чоловік.

Хіба ж він може забути ласкаву, ніжну маму, доброго татка, який був для нього не тільки батьком, але й другом! Ось же й фотокарточка в нього є. Дивіться, ось такими вони й лишилися у Юриній пам'яті назавжди!.. Він цю фотокарточку так ховає, що Кріт ніколи про неї не дізнається. Тільки друзям своїм показав, Петі і Марті.

Чоловік довго і уважно розглядає обличчя на фотокарточці. Потім повертає її Юрі.

— Гарні в тебе батьки. Їх як звуть?

— Татка звали Сергієм, а маму — Валентиною,— каже Юра. Обличчя у нього палає, великі карі очі повні сліз. Він ось-ось вибухне тяжким плачем, але стримується.— Вони були чудовими повітряними гімнастами.

— А чому ти кажеш "були", "звали"? — питає сивий чоловік.— Хіба ти певен, що їх уже немає серед живих?

— Я не знаю,— каже Юра.— Тоді дуже бомбили фашистські літаки, стріляли з кулеметів... Це було на якійсь станції. Але на якій саме, я не пригадую.

Чоловік встає з-за столу і починає ходити по кімнаті, закривши руки за спину.

— Це було на станції Берегова,— тихо каже він, ніби сам до себе, і раптом зупиняється проти Юри.— А ти хотів би повернутись додому, на Батьківщину?

Юрині нерви не витримують. Він схоплюється з крісла, підбігає до чоловіка, хапає його за руки.

— Зробіть. Поверніть мене додому! Я не хочу тут бути, поверніть. І мене, і Петю, і Марту. Пан Янчук знущається над нами. Він б'є нас.

Тепер уже Юра плаче, як маленька дитина. Рясні сльози котяться по його щоках.

— Заспокойся, Юро,— лагідно втішає сивий чоловік і обнімає хлопця за плечі.— Ти вже не маленький і повинен триматися твердо. Хочу тобі сказати, що твої батьки живі. І вони розшукують тебе.

— Де вони? Де? — вигукує Юра, тремтячи всім тілом.

— Вони в Києві. Живі й здорові. Нам відомо вже і про них, і про тебе, і про твоїх друзів, Петю та Марту. Про Янчука — теж.

Він довго мовчав, зупинившись проти вікна і дивлячись на вулицю. Потім заговорив:

— У тебе є ще один щирий друг. Це — Генріх Зайднер. Знаєш такого?

— Пан Зайднер! — вигукнув Юра.— Де він зараз? Що з ним? Ми тільки раз зустрілися, як він вийшов з табору.

— Тепер він уже не пан, а товариш Зайднер,— посміхнувся чоловік.— Живе у Східній Німеччині. Це він і допоміг нам зустрітись з тобою. Читати не забув?

— Ні.

Чоловік взяв зі столу газету.

— Ну, то бери читай ось цього листа. Бачиш, хто його підписав?

— Татко і мама! — вирвалося у хлопчика.

Жадібними очима ковтав Юра рядок за рядком, забувши про все. У нього було таке відчуття, немовби оці чотири роки він прожив у жахливому сні і тепер прокидається. Ніби навіть і не жив, а увесь час крутився у шаленому вихорі якогось нескінченного чорного сальто.

Юра вже дочитав листа, але все ще не міг відірвати від нього очей. Він плакав, губи його шепотіли: "Татку любий, мамуся моя рідна". А сивий чоловік мовчки стежив за ним збоку, і очі його теж блищали слізьми.

— А тепер давай домовимось, Юро,— сказав він на прощання.— Янчук, звичайно, знає, що ми запросили тебе сюди, питатиме, навіщо. Особливо не розказуй поки що. Скажи, що питали, хто ти і звідки. Про газету, про цього листа — ні слова. Йому цього не треба знати. Друзям своїм, Петі і Марті, можеш сказати. Вони ж у тебе справжні друзі?

— Я їм вірю, як собі,— сказав Юра.

— Ну от, їм сказати можна. Потерпи ще трохи, і ти повернешся додому. З ними буде важче. Але й вони повернуться, настане час. Поки що живіть, як жили. Виступайте. Зрозумів?

— Зрозумів. Усе зрозумів,— сказав Юра палко.— Тільки швидше б додому! Тільки швидше б!

— Будеш дома, Юро. Про тебе є кому потурбуватися.

10

Владислав Янчук не помилився. Оголошення в газеті привело до його вагончика десятки безробітних артистів. Вони пропонували свої послуги не з гідністю людей, які знають собі ціну. Вони заглядали в очі Янчукові з благанням і рабською покорою і говорили, що ладні працювати в нього в цирку за будь-яку плату, аби тільки він узав. Янчук користався з цього, висуваючи найвигідніші умови для себе і найневигідніші для них.

— Плата потім, після першої вистави,— кожного попереджав він.— Подивлюсь, хто з вас на що здатний.

Робітники швидко поставили шапіто, заправили арену, і на ній безробітні артисти один за одним, група за групою, показували Янчукові свою майстерність. Люди давно не виступали, не тренувались, до того ж голодні. їм було важко. Але кожен хотів сподобатись хазяїнові цирку. Далеко не всім щастило цього добитись.

Юра бачив, як артисти благали слізю:

— Пане Янчук, дайте мені кілька днів потренуватись, і ви самі переконаєтесь, який у мене ефектний номер.

Янчук був неблаганний. Він не бажав чекати кілька днів. Йому треба негайно давати виставу. Йому потрібні гроші. Він відповідав:

— Ото потренуйтеся, а через кілька днів і прийдіть.

І тоді невдаха-артист ішов геть, згорблений, пригнічений. А на його місці вже

викручувався, вигинався, стрибав, перекидався інший, докладаючи всіх сил, аби тільки цей всевладний пан Янчук сказав: "Беру".

Добре йшли справи у Янчука!

Одне тільки непокоїло його останнім часом: навіщо Юру викликали у комісію по репатріації? Невже дізнались про його існування? Але як могли дізнатись? Це ж не доросла людина, прізвище якої можна знайти у списках переміщених осіб, а дитина без роду і звання. Звідки ж їм стало відомо, що є такий у Кобурзі? Адже навіть на афішах ніколи не було його прізвища чи імені! Просто була група "Троє дияволят".

Янчук розпитував у Юри, що від нього хотіли. Але хлопець сказав тільки те, що Янчук і без нього міг знати: виясняли, хто і звідки.

Але ж для чогось виясняли! Цим вони не обмежаться!

Піти б самому в комісію по репатріації та розпитати, в чім річ, так страшно. А раптом і за нього візьмуться. А це вже потягне за собою неабиякі ускладнення!

Ні, Янчук не такий дурний, щоб його можна було обкрутити навколо пальця. Він не буде сидіти в цьому місті та чекати, поки стрясеться щось небажане. Дасть кілька вистав і поїде на гастролі. Сьогодні тут, завтра — там. Хай шукають!

11

— Троє дияволят! Повітряний політ! — голосно вигукнув ведучий програму.

Юра, Петя і Марта вибігли на манеж. Як і завжди, всі в чорному трико, з різками і хвостиками. Хвилину-дві вони стрибають, перекидаються, крутяться на арені, а потім їх наче вітром понесло вгору, під купол цирку. Не втрачаючи шаленого темпу, взятого ще на манежі, загойдались на трапеціях, полетіли туди й сюди, крутячись у повітрі.

Працювали всі троє як ніколи. Юра вже розказав друзям про свою розмову з сивим чоловіком, і тепер у кожного з них ніби справді вирости крила, які, мов легких птахів, тримали їх у повітрі.

Недовго вже їм бути в цій чужій країні! Недовго вже лишилось підкорятись цьому ненависному Янчукові! Скоро вони будуть на рідній землі. Виступатимуть перед своїми людьми.

— Аллей! Ап! — долітає з височини.

Публіка захоплена сміливим польотом трьох дияволят. Публіка нестримно аплодує.

Внизу біля лаштунків стоїть Янчук, задер голову, не відриває погляду від акробатів. Він задоволений. Як добре, що утримав біля себе отих двох хлопців і відібрав у Зайднера дівчину! Кращої акробатичної групи й бажати не треба. Політ дияволят — вже й зараз коронний номер у програмі. Але вони виконуватимуть ще й не такі трюки! Публіка ревом ревтиме від захоплення. Він, Янчук, зробить з цих чортенят таких трюкачів, що в його цирку будуть суцільні аншлаги. Вони ще літатимуть у нього без сітки. Ніхто тепер не стане йому на перешкоді. Він — повновладний хазяїн цирку. Збулася його мрія. Допомогла війна! Кожен живе, як уміє. І він, Янчук, теж зумів. Ого, ще й як зумів!

Акробати ще літають. Юра працює ловитором. На майданчику — Марта. В польоті

— Петя. Ось він розгойдується. Ще один "кач", ще. Відривається від трапеції, робить сальто з піруетом і потрапляє Юрі в руки. Сьогодні це у нього виходить особливо красиво.

Здавалось би, що вже досить. Адже кожна мить польоту — неймовірний ризик. Але Петя робить нові й нові трюки. Він то летить, розставивши руки, то крутиться млинком так, що важко навіть розрізнити, де в нього голова, а де — ноги. Оркестр безугавно виконує мелодію якогось танго.

Але ось мелодія обривається. Спершу майже нечутно, а потім гучніше й гучніше дріботить барабан. В залі стає тихо. Однотонний наростаючий звук барабана наче раптом пригасив, додавив у величезному круглому приміщенні всі інші звуки, наелектризував повітря. І кожного, хто тут присутній, охоплює передчуття нового, несподіваного, досі не баченого.

Петя розгойдувався на трапеції дедалі дужче. Коли він ішов угору, то вже майже торкався головою брезентового даху. Крізь дріб барабана почулося коротке і вольове:

— Алей!

Зала завмерла в напрузі. І тоді раптом:

— Ап!

Петині руки випустили трапецію. Тіло його зібгалося в клубочок, завертілося в польоті. Одне сальто, друге, третє. Це тривало, може, якусь секунду. Потім тіло випросталось, як туга пружина, і почало наближатися до Юри в надзвичайно красивому повільному льоті. Ось руки їхні вже торкнулися.

— Є! — мимоволі вигукнув Юра, радіючи: добре виконано небезпечний трюк.

В ту ж мить ліва Петина рука вислизнула.

Юра зробив відчайдушне зусилля, щоб утримати Петю в одній руці. Але сила інерції була така велика, що втримати було неможливо. Петя незграбно, боком полетів у відкос сітки.

Такі випадки бувають. І тому, хоч у залі й почулися злякані вигуки, Юра не дуже злякався. Зараз Петя вдариться плечима або спиною об відкос, відлетить і впаде на середину сітки.

Але сталося несподіване й непередбачене. Відтяжка виявилась гнилою. Коли Петя вдарився об відкос, вона тріснула, і хлопець всією вагою свого тіла врізався в землю, розпростерся на килимі. Він ще стрепенувся, підкинувся, як витягнута з води рибина, і завмер, не дихаючи.

В залі зчинилося щось неймовірне. Люди кричали, метушилися, дехто біг на арену, кілька жінок знепритомніло. Юра і Марта миттю спустилися вниз. Дівчина ридма ридала і кричала несамовито:

— Петко!.. Петко!..

Вона нахилилась над Петею і одразу ж відсахнулася. Хлопчик був мертвий.

Дружно вистукують колеса, відраховуючи невидимими молоточками кілометри. За вікном то — день, то — ніч. Вночі повз вікно, мов метеори, пролітають електричні вогники, освітлюючи на якусь мить незнайомі пристанційні будівлі. А вдень за вікном розгортаються широкі степи, біжать навперегінці з поїздом зелені переліски, привітно махають руками-вітами берести та осоки.

Юра Любченко повертається додому. Нарешті... нарешті!..

Може б, оце і Петя їхав разом з ним, але немає більше Петі. Саме тоді, як його мали .визволяти з неволі, зробив він своє останнє сальто.

Працювала якась комісія. Вивчали причину нещасного випадку. Всім було ясно, що коли б не обірвалася відтяжка, то Петя лишився б живий. Але відтяжка була стара, гнила. Янчукові не до того, щоб думати ще там про якусь відтяжку. Всі розуміли, що саме Янчук і є винуватцем смерті хлопчика. Але його не покарали. Сказали, що він не винен...

Проводжали Юру Марта і сивий чоловік з комісії по репатріації. Він турбувався про Юру, як про рідного сина. Навіть допоміг сісти у вагон.

Марта увесь час плакала, говорила:

— Петко помер. Ти — їдеш. Що буде зі мною? Сивий чоловік гладив її біляве волосся, заспокоював:

— Не плач, дівчинко. Поїдеш і ти незабаром. Всі повернуться додому, кого фашисти силою вивезли. Потерпи трохи.

Плакав і Юра і не соромився своїх хлопчачих сліз. Йому було дуже гірко і боляче, що Марта лишається. А коли вже поїзд дав гудок, Юра вперше в своєму житті обняв дівчинку, притулився обличчям до її льняних кучерів і поцілував у щоку.

Він не знав, що ще можна зробити для Марти. Але раптом швидко вихопив з кишені фотокарточку, яку так старанно беріг протягом усіх цих страшних років, і поклав її у долоню.

— Що ти, Юрек? — аж навіть трохи злякано скрикнула Марта.— Карточка така ж дорога для тебе!

— Візьми...— благально глянув Юра дівчині в очі.— На згадку. Про все пережите. І не забувай мене.

Вона притиснула карточку до грудей обома руками. Мовчки, великими печальними очима дивилася вслід поїздові, що відходив. Юра навіки запам'ятав її невисоку струнку постать у курточці і вузеньких штанях до колін, з притиснутими до грудей руками, запам'ятав її великі, повні сліз і смутку очі.

13

Можна було б ще розповісти про зустріч Юри з своїми батьками — радісну, неповторну, та на цьому й поставити останню крапку.

Але нещодавно сталася подія, так тісно пов'язана з подіями цієї повісті, що про неї не можна не розказати.

Юру Любченка запросили у Комітет державної безпеки. Його прийняв немолодий

полковник. Він довго й ретельно розпитував Юріу про поневіряння під час війни у фашистській Німеччині, а потім витяг із шухляди фотокартку:

— Скажіть, будь ласка, вам знайоме оце обличчя?[]Юра глянув. Зблід.

Невже, невже він? Яким чином потрапило до полковника це фото? І що все це має означати?

— Це він! — скрикнув Юра, вглядаючись у холодні, білуваті, як у риби, очі.— Владислав Янчук. Я можу посвідчити.

Полковник посміхнувся задоволено, перепитав:

— Отже, таки пан Янчук?.. А він стверджує, що його звать Рудольф Рейш.

— Як це — Рудольф Рейш! — аж із стільця схопився Юра.— Я ж його, клятого, впізнаю і через сто років! Але скажіть, якщо не секрет, звідки у вас це фото? І чому ця страшна людина знову нагадала про себе? Живий він чи його вже немає?

— Гаразд,— сказав полковник.— Зараз ви одержите відповідь на всі свої запитання. Він взяв телефонну трубку:

— Приведіть сюди Рудольфа Рейша, тобто Владислава Янчука.

Серце в Юри мало не вискочить. Невже він справді знову побачить цю потвору, цього зрадника і ката? Як він потрапив сюди? Через стільки років!

Двері відчинилися, і Юра прикипів до них очима.

Янчук зайшов у супроводі молоденького лейтенанта, зупинився на порозі, тримаючи руки за спиною, черкнув поглядом по Юриному обличчі, але непомітно було, щоб у його очах щось змінилося.

— Сідайте, пане Рудольф Рейш,— сказав полковник.— Як вам спалося?

— Добре,— відповів Янчук своїм двоїстим голосом, від якого Юра мимоволі здригнувся.

— Вам знайомий цей юнак? — запитав полковник, показуючи на Юру.

— Я його не знаю. Вперше бачу,— відповів Янчук на диво спокійно.

— Так-таки і вперше? — біля очей у полковника зібралися хитруваті веселі зморщечки.— Юрій Любченко, підкажіть йому. Нагадайте про себе.

І тут тільки Владислав Янчук втратив спокій. Спершу відсахнувся назад, потім гойднувся до Юри.

— Ти?! — вирвалося з його горла.

— Я, пане Янчук. Це я, той самий "бегемот", "крокодил", "троглодит", над яким ви знущались, якого били і кували.— Юра був білий, і руки у нього тремтіли.— Чого ж це ви, пане Янчук, завітали до нас, на нашу землю, з якої так тікали і яку так ненавидите? Чого це ви залишили свою Німеччину?

— Пан Рейш-Янчук прибув сюди як турист,— відповів за Янчука полковник.— Його дуже цікавили наші воєнні об'єкти. Кілька плівок нафотографував.

— А-а...— тільки й протяг здивовано Юра.— Шпигун?

— Авжеж. Зрадники тільки цим і кінчають. Виведіть його,— кивнув полковник лейтенантові.

— Пробачте, що потурбували. Дякуємо вам,— сказав він Юрі на прощання.

А ще за кілька хвилин Юра йшов вулицею. Він поспішав додому, щоб написати про цю незвичайну подію своїй добрій подрузі Марті, артистці Празького цирку.